

כא. איגרת (מאמר) תחיתת המתים

מבוא

האיגרת – או: המאמר¹ – שלפנינו, נכתבה על ידי הרמב"ם כתגובה על אי הבנות שנתגלו בשיטתו בעניין העולם הבא ותחיית המתים, ובפרט כתגובה למאמר שנכתב נגד שיטתו על ידי ראש הישיבה הבעל ר' שמואל הלוי. הרמב"ם מזכיר את איגרתו ואת הרקע לכתיבתה בשלוש מאגרותיו האחרות המצויות בידינו: בפעם הראשונה עוד לפני כתיבתה, באיגרתו לתלמידו החביב ר' יוסף בר' יהודה בענייןחלוקת עם ראש הישיבה: "סוף דבר, אחבר זהה מאמר והוא יגיעך בקרוב בכתב ידי" (לעיל שי, 14), ובשתי איגרות נוספות אחר כתיבתה (להלן שצד, 13, תי, 2).

האיגרת נכתבה, כפי שפורסם בה (שנ, 4), בשנת התק"ב לשטרות, היא דתתקנ"א ליצירה (לפני חודש تمוז, ר' להלן שצד, 16). הרמב"ם מזכיר בה כמה וכמה פעמים את ספרו 'מורה הנבוכים'. האזכורים הם מכל חלקי הספר, והרמב"ם מכנהו 'אלדלאלה' (=המורה) סתם², ומכאן יש להסיק שבשנה זו כבר היה הספר גמור וידעו לרבים³. האיגרת נכתבה במקורה בעברית, והיא נשמרה בידינו

1. כך מכנהו הרמב"ם בעצמו, כדלקמן. על טעם הכלילתו באיגרות – ע' לעל עמ' ט. הרב קאփ כותב (בහערה 1 במהדורתו) כישמו המדויק של המאמר הוא: 'מקאללה פי תחיתת המתים' (=מאמר בתחום המתים), אך לענין' גם כאן, כמו באיגרת תימן – ע' לעל עמ' ע"ח הערה 3 – אין לומר שם מדויק, כי הרמב"ם לא נתן לו שם, אלא אחד הספרים כינחו: 'מקאללה פי תחיתת המתים', כשם שספרים אחרים כינוו: 'رسالة (=איגרת) תחיתת המתים', או: 'זואב (=תשובה) תחיתת המתים', ר' שינוי נוסחות בראש מהד' פינקל הנזכרת להלן.

2. המקום היחיד שבו נזכר הספר בשמו המלא (במקור העברי) הוא להלן שםו, 11: "... וכאשר ביארנו ראיות על זה מן התורה במאמרנו אשר קראנוו 'מורה הנבוכים'". אך אין זו לשון של הגזגה בפני הקוראים, שכן כבר קודם לכך (שם, 1 והערה 33 שם) הזכיר הרמב"ם את הספר 'המורה' סתם, אלא נראה שהdagשת השם 'מורה הנבוכים' במקורו הוא, היא בغال העניין הנדון שם, כאמור: רק מתוך מבוכה ובלבול אפשר לחשב שמציאות רוחנית אינה ממשית כמציאות גשמי, ע"ש.

3. מאמר תחה"מאמין נשלח אל ר' יוסף מקבל 'המורה', אך אין ספק שמטורת הרמב"ם הייתה שיראהו לאחרים, כמו כמשמעות האיגרות שבהן הוא מזכיר את המאמר אחר כתיבתו, ע"ש. על זמן חיבור 'המורה' ע' לעל עמ' רמ"ז.

בלשונה זו בכתביד אחדים שמוסאים מתיימן. ציטוט מהמקור הערבי⁴ מופיע גם בכתביו של אחד מבאי בית-מדרשו של ר' אברהם בן הרמב"ם, הנזכר לעיל עמו רנ"ד, ע"ש.

מאמר תחיתת המתים תורגם לערבית על ידי ר' שמואל ابن תיבון, מתרגם 'המורה', שצירף לתרגום 'ביאור קצר מילות' קשות, כשם שעשה ב'מורה'. תרגומו של ابن תיבון, שהוא מדויק למדי, אך כבד לקריאה, לא ערבית חיכם של חכמי ספרד האמוננים על חזות לשון המקרא. ר' מאיר הלוי אבולעפה (הרמ"ה), בן דורו הצעיר של הרמב"ם, מתאר את פרשת כתיבת מאמר תחיתת המתים בחידושיו לסנהדרין ראש פרק חלק, ואף מצטט מתוכו קטעים. לפני הציגות הוा כותב: "וועתקה המעתיק (=ר"ש ابن תיבון) את דבריו מלשון ערבי ללשון הקודש בלשון קשה עד מאד, אך הנני כותב קצת לשונו הפשט בעניין, ואשנה מקצתנו, לבאר ענייני הדברים אשר נתחוון המחבר לאומרם כאשר תשיג ידי". מודיע לא תרגם הרמ"ה את כל הקטעים מחדש? אפשר כמובן להניח שעשה כן מטעמי נוחות, אך נראה שהיה לכך טעם יותר פשוט: המקור הערבי לא היה לפניו. על סיבת הדבר אנו עומדים מתוך כי אוקספורד 2496 (ס' 22208), דף 124, שם מופיעות שתי הקדמות למאמר תחיתת המתים, האחת כתובה על ידי ר' אלחריזי, והאחרת על ידי סופר בשם ר' יוסף בן יואל. הקדמות אלו מתארות מאורע ספרותי יוצא דופן: ר' יוסף בן יואל כותב שהמאמר נשלח בערבית אל ר'ש ابن תיבון, זהה, לאחר שתרגם, השair את המקור הערבי אצלו. אך הואיל והעתקתו של ר'ש 'סתומה ועמוקה' – בקשנו ממנו, מישך בן יואל, אנשים יודיע ערבית, להשיבה לקדמתה ללשון ערבי מתוך תרגום ר'ש, וכן עשה. אף אלחריזי כותב שהואיל ותרגם ר'ש 'העמק העניין ולא סיקל המסילה' – העתקה מלשון הקודש ללשון ערבית 'במיוחד מליצה', ועתה הווא, אלחריזי, מתרגם מחדש מהעתקה זו ללשון הקודש, לכבוד הנשיא ר' מאיר בר ששת.

וכבר בירר היטב טעם ד. צ. בגעט, במאמרו: 'ר' אלחריזי ושלשת התרגומים של מאמר תחיתת המתים' ('תרכז', י"א, עמ' 260), שאין שום סיבה לפפק באמיתות הסיפור זהה: ר'ש ابن תיבון, שנכווה פעמי מהתחרותו של אלחריזי עימיו בתרגום 'המורה' (ר' התבטאותו הקשה כלפי אלחריזי בפירוש מילים זורות', שצירף לתרגום 'המורה'), העדיף הפעם לשמור את המקור הערבי של האיגרת אצלו, ולא למסרו לכל מאן דעתו כפי שעשה במקורו של 'המורה' שנשלח אליו על ידי הרמב"ם, ושבו השתמש אחר כך אלחריזי, ר' להלן עמ' תקל"ד הערה 17.

בעגעט מצא רק עקבות של תרגום אלחריזי, בנוסח מאמר תחיתת המתים שבכ"י אוקספורד הניל (שהוא בעיקרו נוסח ר'ש, אלא שכנראה היה לפני הסופר גם תרגום אלחריזי, שמננו העתק את הקדמות, ומקום מסוים החל להיעזר בו לשיפור הנוסח). אך מאוחר יותר נמצא, ככל הנראה, התרגום כולו: א. דוד גילה בשני כתביד, ירושלים 3941, ואוקספורד 158 (ס' 16222), תרגום של

מאמר תחיתת המתים השונה מזה של ר"ש, ושיעיר שהוא תרגום אלחריזי (קritis ספר', נ"ג, עמ' 377). השערה זו מתואשת מהעובדה שהרמב"ן, בספרו 'תורת האדם'⁵ ובדרשותו 'תורת ה' תמיימה'⁶, מצטט שלושה קטעים⁷ מן המאמר בתרגום זה. הרמב"ן השתמש בתרגום אלחריזי, ולא בתרגום ר"ש, גם ל'מוריה'. ונראה שהרמ"ה, שהיה בן דורו הצעיר של הרמב"ם, טרם הכיר את תרגום אלחריזי.

תרגוםו הערבי של ר' יוסף בן יואל לא נשתרם. בידינו (הנוסח הערבי שבידינו הוא של הרמב"ם בעצמו, כМОUCH מהציטוט בכתביו של אחד מבאי בית-מדשו של ר' אברהם בן הרמב"ם הנ"ל⁸).

תוכנו העיקרי של המאמר הוא בירור מושג תחיתת המתים לעומת מושג העולם הבא, אך נכללים בו גם ענייני השגחה, שכר ועונש, נס וטבח.

המקור הערבי של המאמר מצוי לפניו בכתבבייד אחדים, מהם שלמים ומהם קטועים. כתבי-היד שאותו הנחנו ליסוד הנוסח במהדורותנו הוא כ"י לונדון 27542 (ס' 6089), דף 126א, והוא אשר על פיו ניתן לעיל נוסח איגרת תימן. גם באיגרתנו מתאים נוסח כה"ג, בדרך כלל, לנוסח שהיה לפני ר"שaben תיבון. המאמר מצוי בכ"ג זה כמעט בשלמותו (עד שלא, 5), אם כי קיימת בו תופעה מוזרה של קטעים המועתקים שלא במקומם (ואף קטע מאיגרת תימן מועתק, ללא כל סימון, בתוך מאמרנו, כנ"ל עמ' פ' הערכה 8). נראה שהבלבול לא הבין את תוכן הכתוב, והעתיק מכתב-ידי שדפיו לא היו מסודרים בסדר הנכון. כתבי-יד אחר, שלם, מצוי בידי הרב י. קאפק שליט"א בירושלים. זהו כ"י שהועתק על ידו ועל ידי חבירו מכ"י תימני עתיק, ר' במבוא למהדורתו, עמ' ס"ז. אנו הבנוו ממנה שינויי נוסחים⁹ על פי מהד' ק'. כתוב יד תימני מאוחר אחר, זהה כמעט לגמרא לנוסח כ"י ק' (אך פחות מדויק ממנה, וגם חסר במקצת). מצוי בידי ר' יהודה לוי נחום הי"ז מחולון (בעל' המפעל לחשיפת גנוזי תימן), ותוודתי נתונה לו על שולח לי את תצלומו. כ"י נוסף הדומה לשני האחרונים, ועוד כ"י מקוטע מאד, מצויים בספרית בהמ"ל בניו

5. כתבי הרמב"ן, מהד' ח.ד. שעווול (מוסד הרב קוק, ירושלים תשכ"ג), ח"ב, עמ' שט-שייא.
6. שם, ח"א, עמ' קנ"ז.
7. ב'תורת ה' תמיימה' אין זה ציטוט מילולי, אלא מסירת תוכן הדברים כמעט בלשונם (צ"ל שם: 'על הפסוק ואלה כבר יاقل לבן'). ר' בנטע, שם, עמ' 267.
8. טענת-מוניף בלתי רצינית, שנטענה פעם כלפי מאמר מחיתת המתים (י. טיכר, 'מלילה', תש"ד, עמ' 81), לא הייתה צריכה לעדות זו מבית-מדשו של ר' אברהם כדי להפריכה (ר' א. ש. הלקין, 'תרכיז', כ"ה, עמ' 215), שכן עובדת כתביו של המאמר ידועה מדברי הרמב"ם בעצמו בשלוש מאגרותיו, כנ"ל, וכןתו צוטט על ידי הרמ"ה בן דורו. [ואין קץ לדברי רוח – לא נתקירה דעתו של אותו כותב עד שפקפק גם במקורותיהם של יד רמה' לרמ"ה ו'תורת האדם' לרמב"ן (שם, עמ' 92)].
9. ובقطع החסר שבסוף כ"י לונדון – קבענו אותו ליסוד הנוסח.

איגרות הרמב"ם

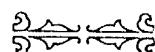
יורק, ועל פיהם, בצירוף כ"י לונדון הנ"ל¹⁰, הדריך י. פינקל את הנוסח העברי של המאמר ב-PAAJR, 9, עמ' 157.¹¹ מאמצי לאתרא את שני כ"י ניו-יורק אלה (בעזרתם האדיבת של ספרני בהמ"ל) – לא נשאו פרי, ולפיכך הסתפקתי במסירת שינויים נוסחים מהם – ומעוד שלושה קטעים קטנים (ר' שם, עמ' 88, מס. 4-5) – לפי מה' פינקל.

תרגום ר"ש אבן תיבון, שעליו מושחת הנוסח העברי במהדורתו, מצוי בעשרות כתבייד בספריות העולם. על פי שבעה מהם ההדריך י. פינקל במהדורתו הנ"ל. אלו השתמשו בכ"ג, אשר לא היה לפני פינקל, ונעזרנו בשינויים נוסחים ממה' פינקל¹². תרגום אלחריזי ראה אור, על פי כ"י ירושלים הנ"ל¹³, על ידי א. ש. הלקין (קובץ על יד, סדרה חדשה, ט, עמ' 131). אלו נעזרנו גם בכ"י אוקספורד הנ"ל, אף על פי שבדרך כלל אין לתרגם זה ערך רב לבירור הנוסח, כיוון שאינו אלא גלגול שני מתרגומם ר"ש, כנ"ל.

סימונים מיוחדים לאיגרת זו:

א' – תרגום אלחריזי

בנעת – ד. צ. בנעת במאמרו הנזכר בהערה 11

10. בمبואו של פינקל, עמ' 87, מסומן כ"י לונדון באות ז, ושני כה' של בהמ"ל באותה ח' ורט, אך באפראט עצמו התחלפו בטיעות האותיות ז ויח בתפקידיהן.
11. הערות חשובות לנוסח מהדורה זו ר' במאומו של ד. צ. בנעת: 'לנוסח מאמר תחיה המתים של הרמב"ם ולתרגומו, 'תרכיז', י"ג, עמ' 37.
12. שיטת מסירת נוסח התרגום והסברה לעיל עמ' י"ד.
13. יש לתמונה על כך שההדריך לא השתמש גם בכ"י אוקספורד (שיש בו כמחצית המאמר), אחר שהזכיר את האינפורמציה שמסר א. דוד אודות כתבייה. [ועוד: מדברי המהדריך בהקדמתו משמע Caino כ"י ס שבמה' פינקל הוא של תרגום אלחריזי, ולא היא].

איגרת (מאמר) תחיה המתים

[תרגום ר"שaben תיבנו]

"בצדק¹ כל אמרי פי אין בהם נפקל ועקבש.

כלם נכחים לפניו וישראלים למצאי דעתך².

5 "אדם ערום כסה דעת ולב כסילים יקרא אולת"³.

(א) אין רוחק שיכוֹן האדם לברור עניין בקדמה מזו הקדמות⁴ בלשון מבאר פשוט, וישתדל בו לדחות הפסוקות ולחשיר הפרושים, ויבינו חולין הנפשות מן הלשון והוא הפרש הקדמה אשר כוּן לבארה. והנה ארע ביוֹצָא בזיה בדברי ה' יתעלה, והוא: פאשֶׁר⁵ כוּן אדוֹן הנביאים להודיעינו בדבר ה', שהוא יתעלה אחד ואין שני⁶ לו, ולחשיר מנפשותינו הרעות הנפשות מהן אשר האמינו במושנים⁷, אמר, מבאר לואת הפנה⁸: "שמע ישראל, ה' אלֵינוּ ה' אֶחָד". וhabiao הנוצרים ראייה מזו הפסוק על שהאלוה שלושה⁹, ואמרו: אמר ה' /, ואמר אלינו/, ואמר ה' / - הנה לו שלושה שמות, ואמר אחר כוּן 'אחד' - ראייה שהם שלושה ושהשלשה אחת, חילקה לאל¹⁰. וכשאבע זה בדברי ה', כל שכן וכל שכוּן שייארע ביוֹצָא בו בדברי בשר נדם, פאשֶׁר ארע לקצת הפתאים¹¹ בפרש דברינו בפנה

1. במקור הערבי לפני פסוקים אלה, בנוסח אחד: בשם רחמן (אולי ציל): בשם רחמנא, ע' לעיל עמי ע"ה הערכה 1), ובבנ"א: בשם ה' אל עולם. וספק אם משל הרמב"ם הם, או משל הסופרים. 2. משל ח, חיט. 3. שם יב, כג. 4. עדיף (מהקדמה): משפט מן המשפטים. וכע"ז ק'. ואפשר גם: שאלת מושבות (במובן של: נושא מן הנושאים). 5. לפי נ"א במקור הערבי: שכאר. 6. מילולית: דומה, שווה. 7. שם כת, מאמינים בשני אלוהיות, אחד טוב ואחד רע" (ביאור קצר מילות' לר"ש, המוכר לאיגרת בסופה). 8. במובן של: אבן-פינה, יסוד. דברים ו. 9. במקור הערבי מופיע ביטוי שתרגם המילולי כנראה: משתלש לשלוּשה (ור' בנט, עמי 40). 10. מילולית (מחילה): יתעלה ממה שיסכלו. 11. ר"ש: האומה. והוא לפי נ"א במקור הערבי, אך נוסח הפנים - שהוא רוב כה"י שם - נראה יותר,

שורה 7 חולין הנפשות - ע' שמונה פרקים פ"ג (וגם פ"ב), פרקי משה ברפואה מאמר כ"ה (מהד' מונטנר, עמי 363; הובא גם כנספח לאיגרות מהד' ק', עמי ק"ג).

שורה 14 ושהשלשה אחד חילקה לאל - ע' מונץ ח"א פ"ג.

מפענות התורה. שאנחנו בנוו' לעריך על פנה גדולה שלא כי משבחים אליה, וספקו¹² מפני זה בפה מבארת, גלייה באפה, און ספק בה.

זה, שאנחנו באשר נחלצנו למה שנחאלצנו אליו מן החבירים¹³ במלמוד¹⁴ ה תורה ובאור משפטיה - בנוו' ¹⁵ בנה אל רצון ה' יתעלה, לא לבקש שבר מבני אדם ולא כבוד, אלא להישיר ולברר ולהבין למי שקרה הבנתו להבין דברי מי שקדמנו מחייב התורה זיל, לפי מה שחשבנו¹⁶. ונראה לנו שאנחנו קרבנו והקלנו עניים רוחקים עזקים, ובחצנו וחברנו עניים מפוזרים ומפרדים, וידענו שאנחנו מרווחים על כל פנים, והוא, שם יהיה העניון כמו שחשבנו מהייתה מקרים ומרקבים ומקבצים מה שלא עשה ביצא בו אחד מהם שקדמו - כבר עתה¹⁷ בידנו תועלת¹⁸ בני אדם וגמול מה; ואם אין קדר בנו, ולא עלה מדברינו חוספת באור, ולא הגל על מה שהבר זולטנו מן קודמים - עלה בידנו הגמול מה' לבדו, וניש לנו בונתנו ורhamנו לבא בעי. וציויר זה העניון הוא אשר הביא כלשון ומהיד לחר בכל עניין שנקרה בו מה שזכירנו מן הקבוץ והאור^{18*}.

וכאשר נחלצנו זה, ראיינו שאין מן הדין¹⁹ לנו למה שנרצחו, כלומר לבאר ולקרב סעפי הגדת, ולהניז שרשיו נעזבים, שלא אברם ולא

כى הרמב"ם לא היה מחשבם בביטולו 'קצת האומה'. 12. = נכנס להם ספק (ר"ש כ'אור קצת מילות'). הניקוד הוא על פי המשתמע מהדברים שם, וכן מוכח להלן שב, ב). 13. לפי נ"א במקור העברי הבהיר. 14. מילולית: בקהל של. והיה עדיף לתרגם: בחוק. 15. ר"ש: וכיננו. ותיקנו לפי המקור העברי. ולפי גירסת ר"ש לארה צrisk היה להיות להלן שורה 8: 'ידענו' בלי ו, כי נראה שם היא הסיפה של המשפט. 16. ייתכן שאין לשים כאן נקודה, ומוסב על מה שאחרינו. 17. עדיף: על (או: עלה), כי מוסב גם על הגמול. 18. מילולית: הועלת. 18*. כלומר: בכל נושא שאנו מקווים שיש בידנו לתרום בו לקיבוץ הדברים ולביורם. 19. = הרואין, הנכוון. וכך א.

שורה 4 כיוונו בזה אל רצון ה' יתעלה וכו' - ע' לעיל שא, 2, ובהערות המשלימות שם.

שורה 5 ולהבין למי שקרה הבנתו וכו' - ע' לעיל רנו, 4 בהערות המשלימות.

שורה 7 קרבנו והקלנו וכו' וקיבצנו וחיברנו וכו' - ע' הקדמה משנה תורה ('ומפני זה נירתי חנני' וכו'), להלן שב, 15, שס, 17, תמד, 8, תקג, 1.

שורה 10 מה שלא עשה ביצא בו אחד מהם שקדמו - ע' להלן תלט, 14, ובהערות המשלימות שם.

שורה 16 שאין מן הדין וכו' ולהניז שרשיו נעזבים - ע' פיהם'ש סוף ברכות, להלן תיא, 5.

אישיר אל אמתם. וכל שמו שכבר פגשנו אדם שהיה נחשב²⁰ מתקמי ישראל, וכי ה', יודע היה דרדר הלהה, ונשא ונמו במלחמה של תורה כפי מהשפטו מגעוּרין, והוא היה מספק אם ה' גשם בעל עין ויד נהgal ובני מעים, כמו שבא בפסוקים, או אינו גוף²¹. אמנים אחרים שפגשתי, 5 מאנשי קצת ארץות²², פסקו לגמריו שהוא גוף, והחויקו לכופר מי שיאמר חלופו, וקראויהו מין ואפיקורוס, והבינו דרישות מסכת ברכות²³ על פשוטיהם. וכיוצא בהזה שמעתי על קצת אנשים שלא ראייתי. וכאשר ידענו באלו האובדים לגמרי²⁴, ושהם מזקינים²⁵ וחושבים שהם מתקמי ישראאל, והם הפסלים שבבני אדם יותר תועי דרדר מון בהמות, וכבר נתמלא מכם 10 משגוננות²⁶ הבשים הזקנות ודמיונות נסדים בנעירים וכנשימים – ראיינו שאריך לנו לבאר בחבורינו התלמידים²⁸ עקרים תוריים²⁹, על צד הספור³⁰, לא על צד הביא ראייה, כי הקאת הראייה על השרשיהם הקם אריכה לਮירות³¹ בקבימות רבות לא ידעו התלמידים³² דבר מהן, כמו

ובנעת, לפי נ"א במקור העברי (מן): מידת יראת שמים. 20. אפשר גם לתרגם: חשוב שהוא. וכע"ז ק. 21. במקור העברי מופיעה אותה המלה שתורגמה בתרגום המשפט: 'שם', ואפשר לתרגם כך או כך. ולפי נ"א במקור יש לנשח כאן: בעל גשם. 22. אפשר לתרגם (מקצת): ארץ מסויימת. וכך ק. 23. כגון: "מנין שהקב"ה מניה תפlein שנאמר וכו' ובורוע עזו אלו תפlein וכו' וכולו כתיבי באדרעה" (ברכות ו), וכיוצא בו. 24. כלומר: ואשר נשינו מודיעים לאלו, שהם אובדים לגמרי. ק' (מהאובדים): המפסידים מאד. וגם תרגום זה אפשרי. 25. כלומר: והם גדלים ומוקינים עם טעויותיהם אלו. ולפי גירסתנו במקור העברי (עי"ש הערכה 19) יש לתרגם: מספקים (כלומר: אם ה' הוא גוף או לא). 26. עדיף: מהזיות (כלומר: מעשיות דמיונות). א': מהעתור. 27. לפי נ"א במקור העברי יש לתרגם (משגונות): מפלאים והזיות. וכנוסח זה משמע קצת מההמשך: "כנערים וכנשימים". ולפי נוסח הפנים יש להבין שהנהרים והנשים (שאינם זקנים) נוטים לקבל את דמיונות הנשים הזקנות. 28. = ההלכתים (ע' לעיל הערכה 14). 29. הכוונה לעיקרי אמונה, וכך א': עיקרי הדת. 30. אפשר לתרגם: ההודעה. וכך ק. 31. = למומחות. ע' עוזרא ז, ו. 32. = אנשי ההלכה (ע' לעיל הערות 14, 28). כלומר: אלה העוסקים רק בחלק ההלכתי של התורה. 33. מילולית

שורה 5 והחויקו לכופר מי שיאמר חילופו – ע' הקדמה חלק היסוד השלישי (וגם ע' קמ"ט), הל' תשובה ג, ז, מורה ח'א פלי'ו (עמ' ע"ב).
 שורה 6 והבינו דרישות מסכת ברכות על פשוטיהם – ע' להלן שמז, 2 וAIL, שנא, 2, הקדמה חלק ע' קי"ת, הקדמה המשנה ע' ס"ה.
 שורה 11 על צד הסיפור לא על צד הביא ראייה – ע' הקדמה חלק היסוד הששי (עמ' ק"מ) והיסוד השביעי (עמ' קמ"א).

שבָּאָרֶנוֹ בְּמֹרֶה הַנְּבוֹכִים³³, וּבָמְרָנוֹ לְהִיּוֹת קָאָמָתֹת מִקְבָּלֹת אֶצְלָ
הַהֲמֹזֵן³⁴ לְפֻחוֹת. וּבָמְרָנוֹ בְּפִתְחַת חַבּוֹר³⁵ הַמְשָׁנָה עֲקָרִים רָאוּיִם לְהַאֲמִין³⁶
בְּנִבְוֹאָה, וְעַקְרָבִי נְקַבְּלָה, וּמָה שִׁיחָקִיב שִׁיאָמִינָהוּ כֹּל רַבְנִי³⁷ בְּתוֹרָה
שְׁבָעֵל פֶּה. וּבָאָרֶנוֹ בְּפֶרַק חַלְקָה³⁸ שָׁרְשִׁים נְתָלִים בְּהַתְּחִילָה וּבְגַמְולָה³⁹, רְצֹונִי
לְוֹמֵר מָה שִׁיפְלָה בִּיחּוֹד, וּבְעוֹלָם הַבָּא, עַם שָׂאָר פְּנוֹת הַתּוֹרָה. וּבָנָן עֲשִׁינוֹ
גַּם כֹּן בְּחַבּוֹר הַגָּדוֹלָה⁴⁰ הַמְכֹנֶה 'מִשְׁנָה תּוֹרָה', אֲשֶׁר לֹא יִכְרֹרוּ מַעֲלָתוֹ⁴¹
אֵלָא הַמְזֻדִּים עַל קָאָמָת מְאַנְשֵׁי⁴² קְדָת וּחַקָּמָה, בְּשִׁיהִיה לָהֶם שְׁכָל⁴³ טֹוב,
וּפְרָה בְּדָרְכֵי הַחַבּוֹר, וִידְיעָה בְּפֶזֶזֶר הַקְּבָרִים הַהֵם אֲשֶׁר קַבְצָתִים, וְאֵיר
סְדָרָתִים. וּבָמְרָנוֹ בָּו גַּם כֹּן כָּל קָעָקָרִים נְתָרִים וּמְתֻלְמוֹדִים⁴⁴, וּבָנָנוֹ בָּזָה

מהמקור הערבי (מ'במורה): בְּמֹרֶה. ע' פיתחת מ"ג (עמ' ד', והש' תרגום ק' שם), וח"ג
פנ"א (עמ' תקע"ט). 34. עדיף לתרגם: הכל, וכן בגעט וק' (שהרי הכוונה לאו דוקא
להמון העם אלא גם לתלמידים). 35. לפי נ"א במקור הערבי לית. ולפי זה הרמב"ם
מכנה כאן את הקדמה בשם: 'פיתחת המשנה', כלומר: הקדמה למשנה. 36. = להאמין
בhem. 37. כלומר: מי שאינו קראי (הש' להלן תרג. 14). ר"ש: רבנן. ע' במקור הערבי
ובעהרה 23 שם. 38. בהקדמתו. 39. אפשר לתרגם (מ'בהתחלה): בראשית ובאחרית.
וכך ק'. א': בראשית העולם ובאחריתו. וע' בעורות המשלים. 40. בנ"א במקור הערבי
לית. 41. עדיף: ערכו. וכך א' וק'. 42. לפי נ"א במקור הערבי:
אנשי. 43. מילולית (עד 'טוב'): כשרונות טובים. ולפי נ"א במקור: לימוד טוב. והכוונה:
אם הם יודעים ללמידה. 44. הכוונה לעיקרי האמונה מחד גיסא, וליסודות של

שורה 1 ובחורנו להיות האמיתות מקובلات אצל הממן לפחות – ע' מ"ג ח"א פל'ה
וסוף פל'ו.

שורה 4 שרשים נתלים בהתחלה ובגמול וכו' – ע' הערה 39, והכוונה שהקדמת
המשנה עוסקת הרמב"ם רק בעיקרים השיכנים לתורה, ובקדמת חלק הוא עוסק גם
בעיקרי מציאות הבורא ושכרצוענש, שהן שלוש הקבוצות ב"ג העיקרים (א-ה, ו-ט,
י-ג), בחינת: ראשית, אמצע (=דרך), אחרית (וברוח זו אולי יש להבין את מאמר
חו"ל: "וְאֱלֹפִים שָׁנָה הוּא עַלְמָא: בָּאֱלֹפִים תּוֹהוֹ, בָּאֱלֹפִים תּוֹרָה, בָּאֱלֹפִים יִמּוֹת
הַמְשִׁיחָה", סנהדרין צז, ע' מ"ג ח"ב פ"ט [עמ' ש"ב], והערה 1 במאד' ק' שם).

שורה 6 אשר לא יכירו מעלה וכו' – ע' לעיל שא, 12, להלן תמד, 3, תקב, 18.

שורה 9 כל העיקרים התורניים והتلמודיים וכיוונו בזה וכו' – ע' הערה 44.
הרמב"ם הולך כאן בדרך של 'מעניין באותו עניין': מהדיבור על חשיבות
ידעית יסודית האמונה, הוא עובר לחשיבות ידיעת היסודות גם מתוך לימודי
ההלכה עצמן, דהיינו ביסוס גופי ההלכה על כלליים והגדות יסודיות, והליכה מן
הכללים אל פרטי ההלכה, בדרך המשנה תורה. וע' פיהם"ש, סוף הקדמה לסדר
טהרות.

שיהיו אלו בוגרים תלמידי חכמים, או חכמים⁴⁵, או אוננים⁴⁶, או כמו שתרצה שתקראם, בוגרים סעיפים על שרשיהם תלמידים⁴⁷, ותתנה תורתם סדורה על פיהם, ותלמודם כלו עולה בידם, וכל זה נבנה על עקרים תוריים⁴⁸, ולא ישlico ידיעת ה' אחריו גום, אבל ישמו השמדותם הגדולה וזריזותם על מה שישלים ויקרbam אל בוראם, לא על מה שיביא לחשב בהם השלמות אצל הקמון⁴⁹.

והיה מכל השרשים הם אשר העירנו עליהם קועלם הבא. ומהלנו בספר באפתחה העולם הבא, והארכנו בו, ונזכרנו ראות דברי הכתוב וראות דברי החקמים זיל עליון, ופרשנו מה שראיינו לאנשי הכמה לפרשן. אבלנו⁵⁰ בפרק חלק, והודנו הסבה אשר שמנתנו לבואר העולם הבא מבלתי מחית המתים⁵¹, ואמרנו שאנחנו לא ראיינו בני אדם נושאים ונוננים רק בתחית המתים בלבד, הקומו⁵² ערומים או בלביישם, וכיוצא באלו השאלות, אמם העולם הבא שחוותו למגורי. עוד, שאנחנו בארכנו שם וגילנו⁵³ שתחית המתים היא פנה מפנות תורה משה רבנו ע"ה, ושיינה המקלית הארכונה, אבל המקלית הארכונה היא חי העולם הבא. וכל זה כדי לבאר כספק גדול, אשר יחשב שאין בתורה לא גמול ולא

ההלכה – ר"ל לכלים ולהגידרות היסודות של ההלכות – מאידך גיסא. ע' לעיל העורות 28, 29, וע"ע בהערות המשלימות. 45. בנ"א, וכן בנ"א במקור העברי, לית מיאו. 46. השם 'אוננים' אצל הרמב"ם אינו מיוחד לגויי בכלל או לתקופתם, אלא כלל חכמי התורה שמאחרי חתימת התלמוד. ע' להלן שצ, 15, ובהערות המשלימות שם. 47. ע' לעיל העירה. 48. כלומר: לא על מה שיביא את ההמון לחשוב בהם שהם שלמים. 49. לפי המקור העברי יש להוסיף כאן: את עצמנו. והכוונה כמו בלשונו נון היום: הסברנו את עצמנו. 50. כלומר: לעסוק בביור העולם הבא דוקא ולא בתחית המתים. 51. לפי נ"א במקור העברי: והם יקומו. 52. = והבהרנו. ע' הקדמה חלק, עמ' קכ"ט. 53. במקור לפניינו לית. 54. במקור העברי לא מופיע פעמים הביטוי

שורה 1 או כמו שתרצה שתקראם – נשמעת כאן אירונית מסוימת כלפי תاري הכבוד המקובלים, ע' לעיל שג, 10, ובהערות המשלימות שם.

שורה 3 וכל זה נבנה על עיקרים תוריים – אף הסדר החיצוני של משנה תורה כך הוא: בראשו 'הלכות יסודי התורה' (=האמונה), ובראש כל קבוצת הלכות באים, בדרך כלל, היסודות ההלכתיים והכללים, מהם משתעים הפרטים. והש' עוד אמר לעיל רכג, 2 על ספר המצוות.

שורה 4 אבל ישמו השמדותם וכו' לא על מה שיביא וכו' – ע' לעיל שג, 5, להלן תטו, 8, תית, 4, תכ, 10. והש' להלן תלו, 1-23.

ענש אלא בעולם הנה, ושלא נזכר בה גמול וענש בעולם הבא בבאור. ובארנו מדברי הთורה, לפי מה שפרשו לנו המקבלים⁵⁵, שהתורה כינה אל המקלית האחרונה בಗמול, והוא מי העולם הבא, ואל המקלית האחרונה בענש, והיא הפרת מן העולם הבא. ואלו העניינים בעצםם הם אשר בארכינו והארכנו בהם גם כן בחبور, בהלכות תשובה⁵⁶. אבל בפרק חילק בארכינו שם⁵⁷, כמו שימצאהו מי שישפט כל בו, אמר שהארכנו⁵⁸ בדבר העולם הבא, ואמרנו שתחית הפתים בנת תורה⁵⁹, אין חילק למי שלא יאמין בה בתורת משה רבנו⁶⁰, אמנם⁶¹ אינה המקלית האחרונה. וכן בchapoor⁶² גם כן מניינו מי שאין להם חילק לעולם הבא, וכלנוים במספר, ואמרנו שהם ארבעה ועשרים, מיראתנו שישפר אחד מן המתיקים מן במספר אחד, ויאמר הקואמר שלו זכרנו⁶³ אותן, ומכל ארבעה ועשרים אשר מניינו שם הופר בחתית הפתים. וכאשר זכרנו העולם הבא בארכינו גם כן שם שהוא המקלית האחרונה, ואמרנו בנה הלשון⁶⁴: "וננה"⁶⁵ השבר שאין שבר למעלה הימנו⁶⁶ והטובה שאין אחריה טובה". ובארנו גם כן⁶⁷ שהעולם הבא אין בו מציאות גופות, אמר שאמרו רבותינו זיל שאין בו לא אכילה ולא שתיה ולא תשמייש⁶⁸, וכן השקר שאין אליו הפלים

שתורגם ע"י ר"ש: 'המקלית האחרונה', אלא בפעם הראשונה מופיע ביטוי שאפשר לתרגםו: המקלית הסופית, ובשניה: המקלית האחרונה. 55. = מקבלי התורה שבעל פה. 56. פרק ח. 57. לפי נ"א במקור העברי יש להוסיף: עוד. וכך בנ"א בר"ש: גם כן. 58. הביטוי במקור העברי פירושו: להكيف, לכלול. וכע"ז א' וק. 59. מילולית (מיונית): פינה תורתית. ולפי נ"א במקור העברי: פינה מפינות התורה. 60. לפי נ"א במקור העברי (מיחלק): דת ולא חילק בתורת משה רבינו למי שלא יאמין בה. ר' הלשון בהקדמת חילק שם. 61. מילולית: אם (=ואעפ' ש...). 62. הל' תשובה ג, ו ואילך. 63. מילולית (משלא): לא זכר (ולפני כן יש לשים נקודתיים). 64. הל' תשובה ח, ג. 65. נ"א במקור: זה הוא. 66. נ"א, וכן נ"א במקור: ממנו. 67. לפי המקור העברי לפניו יש להוסיף: שם. וכך א. והכוונה להקדמת חילק ולהלן תשובה ת, ב. ר"ש: משגיל. ותיקנו - כאן ובהמשך - משום שלහן שני, 2, וכן בהקדמת חילק וכלה תשובה, מצטט הרמב"ם את אמר חז"ל (ברכות יז). בלשון: "לא אכילה ולא שתיה ולא תשמייש". וכמודמה שבסום מקום. בכתביו אין הרמב"ם משתמש בשרש 'שgel', כי אעפ' שבמוציא ח"ג פ"ח כתוב שאין שורש זה מיוחד מעיקרו לפעולה המינית (ע"ש), מכל מקום מצינו שהמרקא משנה אותו תמיד ל'שכב' מפני הכבוד. והתרגומים הם שקללו להכenis שורש זה לתרגומיהם. ובזאת הלכנו בעקבות הרמ"ה, שבחידושיו לראש פרק חילק ציטט קטעים מאיגרתנו בתרגום ר"ש, בשינוי לשון קצר (ע' במאוא), ובין השאר החליף בעקבות את הלשון 'MSGEL' בלשון 'תשמייש המיטה'. [מהציגותם של אמר חז"ל הניל על ידי הרמב"ם מתברר שנ"א במקור העברי לפניו (ע' הערא 40 שם), שלפיו הלשון "לא אכילה

ונמצאים לבטלה, חלילה לה' מפעל הבטלה. כי בשיהיה לאדם פה ואצטומכָא⁶⁹ וכבד וכלי המשמש. והוא לא יאכל ולא ישתח ולא يولיד⁷⁰ – יהינה אם בן מציאותם בטלת גמורה. ואין ראוי שיחילק קאדים על הפנינים⁷¹ הלאו, שיש עליהם ראות שכליות, בפשוטי דרישות שרואי⁷²

5 לאמרם באוני הנשים בבית האבל.

וכבר סתר מי שסתור דעתנו זו באמרנו: הנה משה ואלהו עמדו זמן בלא אכילה ושתיה, והם גופות, בן יהו בני הארץ כליהם כל עובי דרדר, הבינו וראו: משה ואלהו ע"ה כליהם לא היו לבטלה, שניהם קי אנשים מבני הארץ הנה, אכלו בהם ושתו לפניהם המופת ואחריו, ואיר נקייש⁷³ מזה למציאות הנמשכת אשר אין לה מחלת, אלא כמו שאמרו⁷⁴: "לעולם שפלו טוב, לעולם שפלו ארך", איר יהו בו כלים לגוף לבטלה? וכבר נודע שהגוף בכללו אמן הוא כלי לנפש לעשות בו כל הפעלות, אשר אין פעולה אמרת מהן נמצאת לבני הארץ כליהם הבא. ואלו לא ידעו בגדי הנטות מהchip למי שייחס לה פעל הבטלה, והמציאו 15 כלים שיבקש בהם מחלת ללא מחלת.

ואמן ימיב זה בלו^{75*} מה שייעלה בدمיוון הקמוון, אשר לא יאמין שיש מציאות חזק רק לגוף. ומה שאינו גוף, אבל הוא בגוף, פטירים, הוא גם בן נמצא אצלם, אבל אין חזותו במציאות בחזקת הגוף. ואולם

ולא שתהה ולא משגלה היא כאילו ציטוט המאמר במקורו העברי – משובש הוא]. 69. = וKİבה. 70. מילולית (מיובליל): ושר כל המוון והוא לא יזון וייהיו לו כלי התשMISS והוא לא يولיד. 71. אפשר לתרגם: המרגלית. וכן ק'. 72. = שמתאים (ולאו דוקא שרצו). 73. מילולית: יוקש. 74. קידושין לט: 75. לפי המקור העברי לפניינו (מכלים): כלי הגוף. 75*. = יגרום לכל זה. 76. עפ"י ישעהו כת,

שורה 1 חלילה לה' מפעל הבטלה – ע' מז' ח"ג פ"ה.
שורה 3 ואין ראוי שיחילק האדם על הפנינים האלו – נראה שהדים בפנינים (מלבד היותו שיך לדברי תורה בכלל, ע' הל' תלמוד תורה ג, ב) רומו לכך שהמאמרם המרחיקים את ההגשה בפירוש – נדרים בדברי חז"ל, כפנינים, אך מהם אפשר לעמוד על שלימותם, ע' הקדמה חלק עמי קכ"א, מז' ח"א פנ"ט (עמ' קי"ט) ומ"ז (עמ' פ"ז).

שורה 12 שהגוף בכללו אמן הוא כלי לנפש וכו' – ע' להלן שנה, 9, ובהערות המשלימות שם.

שורה 16 המוון אשר לא יאמין שיש מציאות חזק רק לגוף – ע' להלן שנה, 11, מז' ח"א פכ"ז, פמ"ז (עמ' פ"ג), פמ"ט.

מה שאינו גוף ונינו מקרה בגוף – אינו נמצא אצל הפסוקים, אשר הם בלי ספק, אף על פי שלא גופותיהם, גמוליהם מחלב עתיקי משדים⁷⁶. ומפני זה יאמינו רבם שה' גוף, שאם לא יהיה גוף – אינם אינו נמצא. ואננו הנקרים חכמים באמת, לא על דרך העברה⁷⁷, הנה התבאה אצלם במופת⁷⁸ שביל נבדל מזו החומר הוא יותר חזק במצוות מבעל חмерה,⁷⁹ ואין ראוי לומר יותר חזק, אבל⁸⁰ מציאות הנבדל היא המציאות האמיתית, מפני שלא ישיגהו⁸¹ אחד מאפנויו בשינויו. והם אשר התבאהו אצלם במופת שה' אינו גוף ולא כמ' בגוף, ומפני זה מדרגת מציאותו יתרעה במקלית התבוק. וכן כל נברא נבדל, רצוני לומר הפלאכמים והשלדים, הוא במצוותו חזק מאד, כיון יותר מכל גוף. ומפני זה נאמין אנחנו שהפלאכמים אינם גופות, ושבני הארץ נפשות נבדלות, רצוני לומר: שכלים, וכאשר בארנו ראיות על זה מן התורה במאמרנו במכנה 'מורה הנבוכים'⁸².

ואם לא ירצה להאמין זה אחד מן הקמון, וויטב בעיניו להאמין שהפלאכמים גופות, ושהם יאכלו⁸³ גם כן, אשר שבא בפסוק:⁸⁴ "וַיֹּאכְלָו", ושבני הארץ גם כן גופות – אנחנו לא נקייד עליון בזיה, ולא נשימחו לכופר, ולא נגנהו⁸⁵, ולא יוסיף אצלו לל מי שיאמר זה סקלות⁸⁶. ולנואי פל סקל לא יסבל רק זה השער, ונראה בטוחים⁸⁷ שתמלט אמונתם מהאמנת הגשות בבורא, ואין חזק אם יאמינו בנבאים הנבדלים. ואם לא יספיק לאחד מן הפסוקים שישים זה מקום ספק, ולא יカリע את משתי הדעות, אבל⁸⁰ יחזק דעתו הקמונהית, וישים מום בדעתנו, ונגנהו⁸⁸ עליוינו היומנים מאמנים הפלאכמים ובני הארץ הבה

ט. 77. העתקת מושג מעניין לעניין. 78. בר"ש לית, אך ישנו לקמן שורה 7, ואצל א' גם כאן. 79. לפי נ"א במקור העברי (מ'בעל): מן אשר הוא בחומר. 80. אלא. 81. יתכן שצריך לנתח: ישגה, ומוסב על המציאות (מהמקור העברי ומד"ש אין הבהיר, כי בעברית מציאות ל' זכר, וגם ר"ש כותב: 'הוא המציאות', ואני תיקנו ל' נקייה לפי דרכנו). 82. מילולית (מהמכונה): אשר כינוינו אותו המוני, והוא תיכון ל' נקייה לפי דרכנו. 83. במקור העברי יש להוסיף: 'הוא המציאות', פמ"ב. 84. בראשית ית, פמ"ב. 85. כלומר: לא נתקו ולא נגנה אותו באופן אישי (אף על פי שעצם הדעות הללו אמנים מגנות, כדלקמן). 86. כלומר: הויל ובלאו הכי איש עבר הוא (אחד מן הממוני'). 87. מוסב על זילואי. מילולית (מיוניה): ונקווה, וניחלה. 88. ר"ש: וירחיק.

שורה 15 אנחנו לא נקייד עליון בזה וכו' – ע' להלן תיד, 10, ובהערות המשלימות שם, מוגן ח"ב פכ"ז.

נבדלים מן החרם נקיים מפננו – אין חטא עליו : אנחנו כבר מחלנו לו בזיה, וכבר בארכנו לו מומנו⁸⁹. ולא יחסרו פשטוטי דרישות רבות מהיה בהם תשובה עליינה, ואין פלא בזיה, כמו שפסוקים רבים מדברי הנבואה⁹⁰ יראה פשטוטיהם על היהות ה' גשם בעל עין ונאו, אבל בשחתאותו קראיות השכליות והמופתים על הפנעה זה – ידענו שהוא כמו שאמרו⁹¹: "דבורה תורה כלשון בני אדם", אלא שהמופתים בהם לא יבינם ולא ישיגם מאמין הגשות. וכן גם⁹² הראיות השכליות המורות על היהות המלאכים ובני העוזם הבא נקיים⁹³ מן הגשות, עד שנאצרך לומר במה שיביא לחשב בהם הגשות שהוא משל – לא יבינו הראיות ההן אלו המאמינים בהם 10 שהם גופות. ואיד יציר שיבינו⁹⁴ הנקופם⁹⁵ מן החרם, ועצם⁹⁶ מziaותם – רצוני לומר: בני מלאכים, והנפשות, רצוני לומר: בני העולם הבא⁹⁷ – יחשבו אלו שלא תודע מziaותם רק בקבלה מצד התורה, ושאיו שם דרך עיון שיוורה⁹⁸ על מziaות המלאכים, ולא על השאר הנפשות, כמו שאומר מי שיחשב שיגיע⁹⁹ לדיעת האמתות ברגע¹⁰⁰, ובדעות ההן החולשות, ורפיו הבקשה, והעדר החקמות כלו, וההספתפקות בפשטוטי המקובלות¹. כאלו לא כתבו החקמים זיל כלל במקומות רבים מהتلמוד שדררי תורה יש להם נגלה ונסתה, ולזה יקרא הגסטר² סתרי תורה, וכאלו הם לא אמרו כלל בסתרי תורה דבר. אמנים אלו שיש לרוחם עלייהם, הסicho דעתם³ מזה כלו, עד שלא ידעו לו מקום. וכבר

ותיקנו לשם הבהרה. וכך ק. 89. כלומר: הוינו בדבר שהוא מום בנו לפי דעתו. 90. לפי המקור הערבי יש להוסיף: גם כן. 91. ברכות לא: ר"ש: עוד. ותיקנו לשם הבהרה. 93. מילולית: מופשטים. וכך ק. 94. לפי נ"א במקור הערבי (מייציר): יציר או יבינו. 95. מילולית: היותם מופשטים. 96. ר"ש: גופות. ותיקנו לשם הבהרה. וכך אי. 97. כלומר: הנפשות המשכילות אחר היפרדזו מוגות. 98. לפי המקור הערבי (מדרך): דרכי עיון שיורו. 99. ר"ש: שהגייע. ותיקנו לפי המקור הערבי. 100. לפי המקור הערבי לפניו: בקלות, בנחת, בלי להתחמאז. ושם ציר לקראו את תרגום ר"ש: ברגע.

1. היינו בפשטוטי פסוקים ומאמרי חז"ל, כנ"ל שורה .. וכדלקמן. ופירוש ק' (בහערה 93): "שיותם פלאים המקובלים בהמון" – מיותר לענ"ד, ולשוא קינא שם לאמיתת התורה.
2. לפי נ"א במקור הערבי (מייקרא): יקרו הנסתרות. 3. ר"ש: נטו. ובנ"א:

שורה 5 ידענו שהוא כמו שאמרו דברה תורה כלשון בני אדם – ע' הקדמת חלק היסוד השלישי, הל' יסודי התורה א, ט, יב, מ"ג ח"א פכ"ז, פל"ג, פמ"ה (עמ' פ"ה).
שורה 16 כאלו לא כתבו החקמים וכוכו יש להם נגלה ונסתה – ע' הקדמת חלק ע"מ' קכ"א, הקדמת המשנה עמ' סה-סז, מ"ג במקומות המצוינים لكمן הערתה 4.

בארנו ב'מורה הנבוכים'⁴ באלו הענינים⁵ מה שיש בו די לאנשי החקמה,
וזכרנו דברי החקמים כלם בו, והעירונו על מקום זכרם, לגלות הדבר
זהו אשר נביא ראה ממנה ולהודיע אמתתו.

וכאשר התפרעם חבורנו זה - רצוני לומר חברו הגדול⁶ - בארץות,
והתפשט בקצותה, נאמר לנו שאחד מן תלמידים בדמשק אמר שאין תחית
המתים, ולא פשوب הנפש לאゴף אחריו הפרדה.⁷ ואמרו לו כל אנשי
הமעד ההוא: איך תאמר זה ? ותחילה לחייב ראה עלייהם⁸ ממה
שזכרנוهو אנחנו בחבורנו שהתקלית היא העולם הפא, ושאין גוף בו,
ותחילו הם לחייב ראה מן המפרעם באמה ומדברי⁹ החקמים הרבה
בזה, ואמר שהם קلام משל, וארכו דבריהם עמו. וכאשר נודע לנו מה
שרע - לא הרגשנו¹⁰ אליו, ואמרנו זה בטל¹¹ במעטו, שאין מי
שיסכל זה, ולא מי שיקשה עליו הבנת מה שאמרנווה.

וכאשר היה¹² בשנת את'ק לשטרות¹³, הגעה אלינו אגרת מארזות¹⁴
תימן ישאלו בה על דברים, ואמרו שיש אצלם שפסקו שהגוף יכלה
ויפסיד, ולא פשوب הנפש לגוף אחריו הפרדה, והגמול והענש לנפש בלבד,
והביאו ראה ממה שאמרנוهو אנחנו בבני העולם¹⁵ הפא. וכאשר נזכר¹⁶
לهم דברי החקמים¹⁷ הגלויים והUMBRAIM בתחית המתים, וקצת דברי
הנבאים - אמרו: זה משל, ופרש¹⁸. ואמר לנו השואל שהתפשט אצלם

וזל נטו. והמליה ציל היא טעות מגוחכת, כי במקור כתוב 'אלמרוחומין' שפירשו: המרוחמים,
והוא אמן משמש גם ככינוי לנפטרים, אך כאן פירושו: הוקוקים לרוחמים. ואולי לא יצא
טעות זו מידי ר"ש. גם התרגום 'נטוי' אינו מדויק, ותיקנו לפי המקור העברי: ק: היו
טרודים מעסוק ב... 4. מילולית (מ'מורה): ב'מורה'. ע"ש בפתחה ובח'א פלאי
ל"ד. 5. לפי נ"א במקור העברי (מ'אבלו): בוה העניין. 6. במקור לפניו לית, אלא
'חיבורנו' כתוב בעברית, ו(ה)חיבור' בעברית. ויתכן שר"ש הוסיף 'הגודל' מפני שבעברית
אין המשפט ברור. ובנ"א של תרגום ר"ש באמת לית 'הגודל', וכנראה נוסך אחר
כך. 7. היה אפשר לנתק: הפרדה, והיה זה יותר מתאים מילולית למקור העברי, אך מה
שכתביהיד אינם גורסים 'הפרידה' ב': - נראה שלא קרוא כך. וכן א': צאתה. 8. =
לهم (התרגום מילולי מדי). 9. ר"ש: ובדברי. ותיקנו לפי הבנה קצרה במקור
הערבי, וכך א' וק'. 10. = שמננו לב. 11. לפי נ"א במקור העברי:
יבטל. 12. תרגום מילולי מערבית. המשמעות: ויהי. 13. = דתתקמ"ט
ליצירה. 14. עדיף: מארץ, או: ערי. 15. לפי נ"א במקור (מ'בבנין):
בועלם. 16. = הווצרו. 17. בגין במקור נסף: זיל. 18. לשון ר"ש ב'ביאור קצרה

זה קדעת והשליכו זולתו, ובקשו ממנה תשובה. והשיבו על שאלותיהם,

שורה 1 והשיבו על שאלותיהם וככ' – תשובה הרמב"ם זו לא הגעה לידינו, אך בפירוש תימני לتورה בערבית, שנתחבר כ-300 שנה אחר איגרתנו, על ידי ר' דוד אלולאני (ר' י. רצחבי, 'ספרות היהודי תימן', 'קרית ספר', כ'ית, עמ' 262, מס. 20), אנו מוצאים את הדברים הבאים (על הכתוב יחי ראובן ואל ימות, דברים לא, ו' מובא לפי כי לונדון 241 [ס' 6051], דף 207, וכי אוקספורד 2493 [ס' 22205], דף 82ב, בתרגוםינו [תודתי לד' צ. לנגרמן, מן המכון לצלומי כה"י העבריים, על

שהסביר את תשומת לבו לאזכור זהה]):

"ודע שרבענו זיל כבר שלח לתימן איגרת, ובה ביאור תחיית המתים, ושם כפשותה, ושלא ימלט שהיא מדרך המופתים, וזה שהצדיקים יחיו ויישבו נפשותיהם אל גופותיהם ויחיו يولידו, וימתו אחרי כן. וקצת אנשי תימן הרחיקו זאת האיגרת, והיה ודאי להם שהיא כוזבת, ואמרו שאינה לרבענו אלא זולתו. ولو התאמת להם שהיא זיל והוא חיבורה וסידורה – היו מאמנים בזו. וידעו האמת לפי האנשים (כלומר: ידיעת האמת תלוי אצלם באומר, אם הוא מקובל עליהם, ולא עצם תוכנה) ... אבל רבנו זיל זכר בזאת האיגרת דבר נפלא מאד, והוא אשר חייב לנו זכירת תחיית המתים בזו המקומן, וזה, שהוא אמר בזאת האיגרת שחיי העולם הבא אמם הוא אחר תחיית המתים, וזה נפלא מאד, איך היו נפשות הצדיקים לפני תחיית המתים ואני היי, וזה פלא גדול...".

הדברים המובאים על ידי ר' דוד מתאימים לגמרי עם האמור כאן, ומסתבר, איפוא, שר' דוד הכיר את האיגרת המקורית שנשלחה לתימן (ולא ברור האם הכיר גם את איגרתנו). ולענין התמייה שתמה על המשפט 'ושחיה העולם הבא (הוא) לאחר תחיית המתים' – ע' מהד' ק' הערה 2 שאף הוא תמה כן – לענ"ד הדברים ברורים: כוונת הרמב"ם להציג שתחיית המתים איננה השלב הסופי והנצחני, אלא אחראית שוב נפרדת הנפש מהגוף לח'י העוה"ב, כנזכר בהקדמתו ובספרו, חלק עמ' קכ"ט (זהו: כמו שביארנו בפרק חלק), ובכללן. אך ברור שהעולם הבא קיים גם עתה, לפני תחיית המתים, כמובא בהל' תשובה ח, ח, ע"ש, ומטרת חזרת הנפשות לעולם זהה לנס תחיית המתים אינה ידועה לנו בשילומות, ע' להלן שعب. 15, ובהערות המשלימות שם, ואפשר רק לשער בה השערות לפyi קוצר דעתנו. [שוב רأיתי שבפירושו החדש למשנה תורה (בהל' תשובה שם) כותב הרב Kapoor, שאת הדברים הניל באיגרתו לתימן כתוב הרמב"ם לא לפyi שיטתו, אלא לפי שיטת רב סעדיה גאון בעניין תחיית המתים, משום שיידע שהתימנים מחזיקים בשיטת רב סעדיה. ולענ"ד לא רק שאין דבר כזה מתאים לרוחו ולדרך של הרמב"ם, אלא שגם שום צורך לומר כן, נnil. ומ"ש עוד שלרמב"ם תחיית המתים תהיה רק לנשמה, שהיא השכל בכח, ולא לנפש המשכלה בפועל, כי לו היא ירצה מדרגתה, ומה מהニア לה חזרה לעולם הזה

ובארנו להם שחתית הפתים היא פנת תורה¹⁹, והוא שוב הנפש לגות, ולא יפרש זה²⁰, ושהי העולםPCA אמר תחת הפתים, כמו שבארנו בפרק חלק. וחשבנו שזה השעור²² מספיק.²³

וכאשר היה בזאת פשנה, והוא שנת אתק"ב לשטרות²⁴, הגיעו אליו 5 כתבים מקצת חברינו מבבל²⁵, זכרו שسؤال מאנשי מימן שאל על הענינים בהם בעצם ליה ראש ישיבה רבנו²⁶ שמואל הלווי ש"צ, הנסמן²⁷ בבעקבות בזמננו זה, ושהוא חבר להם מאמר בתחום הפתים²⁸, ושם דיברינו בזה העניין קצתם טעות ושגגה, וקצתם שאפשר להתנצל עליהם, ונצל אותנו²⁹, ועוצר מעט בקולמוסו.

10 ואחר אלו המכתבים³⁰ נשלח אליו המאמר אשר חברו זה בגאון ש"צ

מילות' שבסוף האיגרת: "פירוש - זאת המלה ... שמתה במקום מלא ערבית ('תאייל') שלא מצא כיוצא בה בלשוננו, והיא מלה שמורה על שיפורש בדבר מה שלא יראה מפשוטו, כמו שנפרש 'הו' כל צמא לכו למים' שרווצה בו מי שאין לו חכמה ילך לקנות חכמה". 19. ר"ש: התורה. ותיקנו לפי המקור הערבי, כמו לעיל שדמ. 7. בן"א נוסף: על דרך משל. והיא תוספת הסבר, ע' העירה 18. 21. לפי נ"א במקור (מיושחיה): ושהעולם הבא הוא. ועי' בהערות המשלימות. 22. = הכותות (של הדברים). 23. לפי נ"א במקור הערבי יש להוסיף: וזה (= בעניין זה). 24. = דתתקנ"א ליצירה. 25. מבגדאד (כ"ה במקור הערבי, כמו בשורה הבאה). על זהותם של חברי אלוי ע' לעיל עמ' רע"ג. 26. בן"א במקור: ר. 27. = הממונה (כך א') לעמוד בראש היישבה. 28. ע' לעיל שט, 15 והערה 2 שם. 29. = והתנצל בעברנו, ככלומר: למד עליינו זכות. 30. = ההתכוויות (כ"ה לפי מקור הערבי, והכוונה לכל הנזכר לעיל, ולא רק לכתבם מבבל. וזה נראה גם כוונת ר"ש, כי למכתבים' בלשוננו קורא ר"ש:

הגופני - לענ"ד אין נראה כן, כי אין מדובר בלבד מהודשת של האישיות שכח, אלא בחזרתה של האישיות השלימה, ע' נידה ע: "לכשיבו משה רבינו עימיהם". והשאלה מה צריך לנפש בירידה אינה שאלה ממשי פנים: א. אוili ירידת הנפשות אינה לצורךם של הצדיקים שיחזורו, אלא לצורך בני העולם הזה, שיראו את נס הופעתם (ע' להלן שט, 1 בהערות המשלימות). ב. יש לומר שהמעלה שבירידה מהודשת לעווה"ז היא בכך שיוכלו להמשיך ולהשתלם בתורה ובמעשים טובים, ולהשיג דרגה יותר גבוהה מזו שהגיעו אליה, כי "יפה שעה אחת בתשובה ומעשים טובים בעולם הזה חי" (כ"ה גירסת פיהם"ש כ"י הרמב"ם) העולם הבא - ... אין אחר המות שלימות ולא תוספת, אמן ישם האדם ויוסיף מעלה בעולם הזה" וכו' (פיהם"ש אבות ד, כב, ע"ש ובהל' תשובה ט, א').

בלשונו, וראינו כל הדרשות וההגדות אשר קבצם. וידוע אצל כל אדם, שאין המבקש מן החכמים ספור הדרשות ויחמצעיות היה הנפלאות.³¹ בלשונם, כמו שידרשו הנשים קצתו לקצתו בבית האבל, אבל המבקש מהם לפרשם ולברר ענייניהם, עד شيئاותו למשקל או יקרבו אליו. יותר גנלא³² מזה – הדעות היהו הנפלאות אשר זכרו ש"ז, ואמר שהן³³ 5 דעתות פילוסופים בנפש. וזאת³⁴ ראה שהוא יחשב של מה שיאמרו 'הדברים' וולתם מן הדעות הנפדות – הן דעתות פילוסופים. והנפלא מכל מה שראינו³⁵ בו, רצוני לומר במאמר ההוא, אף על פי שבלו פלא³⁶, אמרו ש"ז שחכמי הפילוסופים לא יאמרו בהמנע שבוב הנפש 10 לגוף אחרי הפרדה מפגנו, אבל הוא מזרק העיוון מכת האפשר, זה לשונו³⁸ ש"ז. וזה מאמר יורה³⁹ שהדברים אצלו הם מכם⁴⁰ הפילוסופים, ושאין לו ידעה בדברים אשר בהם יבחן הפילוסופים⁴¹ ההכרחי והמנע והאפשר. וכן 15 יזכיר דברים שנלקחו ממאמר⁴² הנמול לבון סינא⁴³, ומן הימעטבר⁴⁴ שחבר אצלם בגדאד, וחשבם מאמרם פילוסופים לגמר. וכן ראיינו זה הגאון ש"ז גוזר ופסק שהפילוסופים לא התאמת אצלם השאר הנפשות, ושהם חולקים בזה. ואני ממה⁴⁵ מי הם אלו אשר קראם⁴⁶ פילוסופים.

'כתבם'). 31. ר"ש: והמעשים הם הנפלאים. אך במקור לפניו בעברית: 'מעשיות', וכ"ה להלן שנב, 7 (וכן א' כאן). נפלאות = מוזרות, מתימות. 32. במשמעותה. 33. לפי נ"א במקור הערבי יש להוסיפה: גם כן. ר"ש: זאת. ותיקנו לפי המktor הערבי. 35. כת הוגי דעתות מוסלמים, שהרמבים מתפללים עימם ותוקף את דעתיהם במקומות רבים, ובעיקר בסוף ח"א מהמורה. 36. לפי נ"א במקור הערבי: שראה (=שבר, שגילה דעתו). 37. הש' לעיל לא. 38. מילולית: נסח דבריו. ולפי נ"א במקור הערבי: מדבריו. 39. לפי המקור הערבי לפניו (מיוזה): ואלו יאמרו יורו. 40. לפי נ"א במקור הערבי: מהכמי. 41. בנ"א במקור הערבי לית, והמליה הקודמת צריכה להיקרא: י ק |חנו. א, לפי נ"א במקור הערבי (מייחנו): תבחן הפילוסופיה. 42. לפי המקור הערבי לפניו: מאותו אמר. 43. ר"ש (לפניו): סיני. ותיקנו לפי המקור הערבי. 44. ספר של היהודי מומר, ע' ש. פינס, 'חרבין', ל"ג, עמי 198. לפי נ"א במקור הערבי: חיבורabenalmutbar. ולפייז' אבן אלמעטבר' הוא כינויו של המחבר (ואת המלה הבאה אפשר לקרוא: שחיבר). 45. א' (מיוזני): מי יתן וידעת. וудיף. 46. לפי נ"א במקור הערבי יש לתרגם (מיימי): האם הם אלו אשר שמותיהם. 47. לפי נ"א

שורה 2 שאין המבוקש מן החכמים סיפור הדרשות וכו' אבל המבוקש מהם לפרשם וכו' – ע' לעיל שם, 15, ובהערות המשלימות שם.

שורה 6 שהוא יחשוב שכל מה שיאמרו 'הדברים' וכו' ההכרחי והמנע והאפשר – ע'

וראינו פלא אחר, שאין לשכל אצל זה הגאון זכרון, לא אדע אם הנפש והשכל בפילוסופתו דבר אפס, או הנפש תשר ושהכל יכלה, או השכל ישאר והנפש תכללה, והיא הנפש אשר אמר שהפילוסופים⁴⁷ לא ידעו, ושאחת מדעתם בה שהיא הגדת. ואולי השכל אצלו מקרה, כמו שיאמרו 5 'הדברים', אשר הם מכמי הפילוסופים אצלו, ואם הוא כן - יכלה بلا ספק.

ואלו הספק זה הגאון ש"צ בקבוץ הדרשות העם והמעשיות, ובפרש הפסוקים העם, אשר התבאר בפרש⁴⁸ ההוא שחתית המותים נפרת בואר בתורה - היה הנאות והראוי לczyזא בו. סוף דבר, כל מה שאמרו ש"צ, או רבו, כבר נאמר כיוצא בו או פחות ממנו. ואין בונתנו במאמרנו זה לחלק על דבר מה שכלל אותו המאמר הוהא,哪怕 לא לזכרו - ואננו זכרנו ממנו מה שזכרנו לציד היבא אליו⁴⁹ במה שאנו חנו בו⁵⁰, כמו שיתבאר למסטбел - אבל בונתנו למקומם⁵¹ התועלת הפעלה למתלמד, לא למה⁵² שיתלה בעורת איש והגדלו או בהשלחת אחר ותקנתו. ודרבי 15 המחלוקת וההרישה מתרות⁵³ למי שיראה ללבת בהן, והי יסגר בעדרנו זאת הדריך וכיוצא בה. ומהנה אתחיל בזכרון עניין זה⁵⁴ המאמר.

(ב) דע, אקה המעין, שבונתנו בזה המאמר היא לבר מה שנאמינו¹ בזאת הפנה אשר נפלו בה הקרים בין. התלמידים, והיא מחייב המותים. ואין בזה המאמר דבר הנוסף כלל על כל מה שאמרנו בפרש המשנה או בחבור², אבל יש בו כפל עניינים, והארכה המוגנית³, ותוספת באור יבינהו הנשים והסקלים⁴, לא זולת זה.

במקור הערבי ('מיאשך'): שלל הפילוסופים. 48. = לפי הירוש. ולפי נ"א במקור הערבי במקום 'התברא' יש לנסת: מבואר. 49. מילולית: זהה. 50. = בעניין שאנו רוצים לבארו. 51. = להגיע אל מקום. 52. לפי נ"א במקור הערבי: למי. 53. א': סלולות. ק': מתחות. 54. בנ"א, ובנ"א במקור הערבי, לית. ובנ"א שם חסר כל המשפט. [וק] כתוב שר"ש הוסיף מדעתו, ולא היא].

1. לפי נ"א במקור הערבי יש להוסיפה: אנחנו. 2. נ"א (מיאו): והחיבור (=ובchipor).

מו"ג ח"א פ"א, ופ"ג הקדמה ה', שמונה פרקים פ"א (עמ' קנ"ט).
שורה 1 אם הנפש והשכל בפילוסופותו דבר אחד וכלי יכלה ללא ספק – ע' שמונה פרקים סוף פ"א, הל' יסודי התורה ד, ח"ט, הל' תשובה ח, ב"ג, הקדמה חלק עמ' קכ"ה, מו"ג ח"א פ"ג הקדמה הח' והי).
שורה 13 אבל בונתנו למקומ התועלת וכו' לא מה שיתלה וכו' – ע' לעיל דש, 12.

ואמר, שתחית המתים המפורסמת, הנודעת באמתנו, המסכם עלייה מכלל כתותינו, אשר רב זקרה בתקפות ובאמרים⁵ ובתחנות אשר חברים הנביאים וגוזלי החכמים, شاملאים מפניה⁶ דברי תלמוד והמדרשות – עניינה שוב זאת הנפש לגוף אחרי היפרדת. והוא⁷ מה שלא נשמע באמה 5 מחלוקת עלייה, ואין בו פירוש⁸ כלל, ואין מפרק להאמין באיש מאנשי קדחת שהוא מאמין חלוף זה⁹. והנני עתיד לברר לך בזוזה המאמר¹⁰ למה לא נפרש אלה הלשונות¹⁰ כמו שפרשנו לשונות¹¹ רבים בתורה והוזענו אומם¹² מפשטיהם. וכן, זאת תחית המתים, והוא שוב הנפש לגוף אמר הקדשות, בבר זקרה גם בן דניאל וברון שאי אפשר לפרש, והוא אמרו¹³: "ורבים 10 מישני אדמת עפר יקיצו אלה לחיה עולם ואלה לחריפות לדראן עולם"¹⁴. ואמר¹⁵ הפלאר לו¹⁶: "וְאַתָּה לְךָ לִקְצֵן וְמַנְנֵךְ וְמַעֲמֵךְ לְגַדְלֵךְ לִקְצֵן".

וכ"ה בנ"א במקור העברי. 3. לפי נ"א במקור העברי: להמון. וזהי כמובן הכוונה גם לנוסח ר"ש (כלשון א'): וארכיות דברים ראויים להמון). 4. לפי נ"א במקור העברי: והקטנים. 5. ר"ש: ובסייעים. והכוונה לאMRI-השבה לקב"ה, כגון ברכת 'אליה נשמה', ע' לעיל ש.3. ותיקנו לשם הבירה. [וק] תרגם: ובמשאות, ופירוש: הטפות, נאומים. אך לענ"ד אין זה שייך כאן, כי אין מדובר על דברי הנבאים שבידינו, שוצר תחית המתים בהם מועט, ולא רב, כלהלן שס', 18, ולא על דברי החכמים בתלמוד ומדרשות, הנזכרים לחוד בהמשך המשפט, אלא על תפילות לטוגהן שתיקנו הנביאים והחכמים, ע' בהערות המשלימות]. 6. ר"ש: מהם. ומוסב על התפילות וכו'. אך יותר נראה כי במס' על תחית המתים. וכן ק. 7. מילולית: זה. ולפי נ"א במקור העברי: זה (בל' ר'). ולפי' אולי יש לקרוא בನשימה אחת עם המשפט הקודם, ולהבהיר את המקף מאחריו 'והמדרשות' אל אחרי 'היפרדת', כולם: דבר זה שתחית המתים המפורסמת פירושה שוב הנפש לגוף – הוא דבר שאין באמה מחלוקת עליון. 8. ע' לעיל עמ' שמ"ח הערכה 18. לפי נ"א במקור העברי (מו"אן): ולא פורש בו פירוש. 9. כולם: המכבר שמועה שלמוני אין מאמין בתחום המתים הגופנית – הרינו מקבל לשון הרע (כי תהה'ם היה אחת מפינות האמונה, כלהלן). 9*. עמ' שס"ז. 10. ר"ש: הפסוקים. ותיקנו לפי המקור העברי, כי נראה שהכוונה לשונות התפילות הניל, ולא לפסוקים, ע' לעיל הערכה 5. 11. ר"ש: הפסוקים. ואף על פי שכאן זה אפשרי מבחינת הענין, תיקנו גם כאן מילולית, כי יתכן שהכוונה ל'תורה' במובן הרחב, כולל דברי חז"ל בתורה שבעל-פה. 12. מילולית (מןפרש): יפרושו ... כאשר פורשו ... והווצה. 13. דניאל יב, ב. 14. בנ"א במקור העברי לית מאלה). 15. לפי המקור העברי לפניו יש לקרוא: ואמר (וכע"ז א': ומה שאמר). אך בכינוי ר"ש בל' ר. 16. דניאל יב, יג. 17. בנ"א במקור העברי לית

שורה 2 אשר חיבורם הנביאים וגוזלי החכמים – ע' להלן תקצב, 1, מו"נ ח"א פנ"ט (עמ' ק"כ).

ואמנם מה שזכיר עליינו מי שזכיר¹⁸ שאחננו אמרנו בחתית הפתחים שבפרקא שהוא משל - הוא שקר ברורו¹⁹, ודבור סרה גמור מאומרו²⁰. והנה חבורינו כבר נתפרסמו, ויראו ויראה אנה אמרנו זה. אלא אם אמרנוهو במה שכבר אמרוهو מכמי ישראל, בגון מתי יחזקאל שחכמי הפלמוד חולקים בז²¹. וכל דבר שיש בו מחלוקת לא יביא אל מעשה - אפשר²² להכיריע בו אחד משני המאמרים על חברו. וכבר זכרנו זה בפרשׁ המשנה פעםים²³.

ובן יראה לנו מן המאמרים הקם, שאליו קאנשים אשר²⁴ ישבו נפשותם ל גופות הקם²⁵ - יאכלו ויישתו ויבעלו²⁶ וילידג, וימותו אמר מים אריכים מאד בזמנים הנמצאים²⁷ בימות המשית. אמן המימים אשר אין מות אחריהם הם מי הקולם הבא, אחר אשר אין גופם. שאחננו נאמין, והוא קאמת אצל כל בן דעת, שהkolם הבא נפשות מלאתי גופות, מלאכים. ובאור זה, שנגופ אמן הוא כלל כלים לפעלות הגוף, כבר התבאר זה במופת, וכל מה שבגוף יחלק לשלושה חלקים: כלים שהם ישלם ממazon, כפה, והאטומבא, והכבד, ובגבי המעים, ובכלל כל מה שבתוך הבטן המתחון: וכלים שבהם מתהה הホールקה, והם כלים המשמש,²⁸ והホールקה²⁹ הנרע, והホールקה²⁹ העבר: וכלים שבהם תקון ענייני הגוף עד

18. = שהזכיר עליינו מי שהזכיר. ע' לעיל שמת, 10, 18. וכן בנ"א בר"ש, וכן בנ"א במקור הערבי, לית מימי, ואפשר, אם כן, שהכוונה לאון. וצ"ב. 19. ר"ש: מפורסם. ותיקנו לפי המקור הערבי, וכך א' וק', כי אין הכוונה שהשקר מפורסם לרבים, אלא שאפשר להוכיחו בקהלות. 20. = מצד אומרו. 21. ע' סנהדרין צב', מ"ג ח"ב פמ"ז. 22. נ"א, וכ"ה במקור הערבי לפניינו: אי אפשר. ולפי נ"א במקור יש לתרגם: אין (להכיריע וכו'). והכוונה שאין לפסק בו הלכה, וכדברי הרמב"ם בפיהם הנזכרים בהערה הבאה. ולפי הנוסח שבפניים הכוונה היא שכיון שאין בו פסק הלכה אפשר לבחור בדעת אחת ולהעדיף, לפי נתיתו של הבודח. 23. סוטה ג, ג, סנהדרין י, ג, שבאות א, ד. 24. וכן נוסף: יבארו כי. כללمر: שאותם המאמרים מבארים כי וכו'. אך במקור הערבי לפניינו לית. 25. נ"א: הם. ולפ"ז ההפסק אחר לגופות. אך במקור הערבי לפניינו כבפניים. 26. ר"ש: וישגלו. ע' לעיל עמ' שד"מ הערת 68. 27. לפי המקור הערבי לפניינו (מחאים): חי הנטדים. ולפי נ"א: חי הגולדים. 28. ר"ש: המשגלו. ע' הערת 26. 29. = והיווצרות. 30. ר"ש: והעורקים, ותיקנו לפי המקור הערבי. רמ"ה

שורה 5 וכל דבר שיש בו מחלוקת לא יביא אל מעשה - בנוסח למצין בהערה 23 ע' ספר המצוות לית קל"ג.

שורה 9 וימתו אחר חיים וכו' - ע' הקדמה חלק עמ' קכ"ט, קל"א.

שימצא לעצמו כל מה שיאטרד אליו, בעינים ושאר החושים, והשרירים³⁰ והעצבים והמיטרים אשר בהם ישלו התנוונות כלון, כי לו לוי³¹ לא היה אפשר לבעל חיים להtanועה אל מזונו ולבקשו, ולברת ממה שהוא בנגדו ומאנדר אותו ומפשיד מגן. וכאשר³² לא ישלם מזון האדם רק במלאות שעישן ובבזנות רבות יאטר בינו למתשה והשתכלות - נמצא³³ לו הכח השכלי לנחלת³⁴ בו המלאכות, ונמצא³⁵ לו גם פן כלים טבעיות יעשה בהם המלאכות הvae, רצוני לומר: כדיים ורגלים, כי הרגלים איןן אלא³⁶ פלי החקאה בלבד. ופרטיו זה הכל נזעים אצל אנשי החקאה. הנה כבר התבאר שהגופו כלו צריך מציאותו מפני פקלית אחת³⁷, וכיון: קבלת המזון להתקנת הגוף, והולדות הדומה להתקנת מין הגוף הvae. וכשתהיה הפללית הvae מסלקת, בלתי ארי

בידי רמה) (ר' מבוא): והגידים. 31. ר"ש: ולוי. ותיקנו לפי המקור הערבי. 32. לפי המקור הערבי לפניו: ובגל זה היה ש... 33. לפי המקור הערבי לפניו יותר מדויק לתרגם: הומצא. 34. = לחנן ולבצע. ר"ש: לזכור. אך זהה תולדת שיבוש בנוסח המקור [ילד'ר] במקום 'לידבר']. 35. ע' הערה. 36. בנ"א לית, והכוונה שברගלים אפשר לעשות פעולות מסוימות בלבד הליכה (כגון דרכיה על דושה וכד'). אך במקור הערבי לפניו כבפניהם. 37. יותר מדויק לתרגם: מסויימת (וכך ק'). 38. בנ"א לית. אך במקור הערבי לפניו ישנו, והכוונה שהדבר מוסכם על כלל החכמים. 39. = גילוי דעת

שורה 2 אשר בהם ישלו התנוונות וכו' להtanועה אל מזונו וכו' - ע' מז' ח"א פכ"ז. שורה 6 נמצא לו הכח השכלי לנחל בו המלאכות וכו' - ע' מז' ח"א פע"ב (עמ' כסה'יקסו). וע' שמונה פרקים פ"א *שמלאכת מחשבת* היא רק אחת מפעולות הכח השכלי של האדם, ולאו דוקא החשובה שבנון, ואם כן לכוארה יש לתמונה על הקביעה שמצוות הכח השכלי היא בשביב המלאכות הדורשות לקיום הגוף. ונראה שהכוונה היא שהגוף הוא שזוקק לכך השכלי רק לשם לימוד המלאכות, ככלומר: הויאל וצריך מציאותם של כל חלק הגוף הוא התקנת הקיום הפיסי, כדלקמן, הרי גם הכח השכלי כחלק מן המערכת הפיזיולוגית - כישכל היולני (ע' מז' שם) - דרוש לגוף לשם אותה מטרה: ללימוד המלאכות לשם מציאות המזון וצורך הקיום. אך לשכל בפועל, הנבדל מן הגוף (שם, ע' כס"ז), ישנים צרכים ומטרות משלו, שהם ידיעת האמיתות והשיפוט המוסרי, ע' הקדמת המשנה עמ' עה-ען.

שורה 9 שהגוף רולו או רוך חייוותו וכו' להתקנת הגוף - אין כאן גלגול חזר של אמצעי ותכליות, כי הכוונה היא שכלי איברי הגוף - ר' למן שנ' 6 - מצויים לשם התקנת קיום הגוף וקיום המין, ותכליות קיום הגוף והמין עצם אינה נדונה כאן, ע' הקדמת המשנה הניל.

אליה, רצוני לומר: בועלם הבא, וזה, שכבר בארו לנו ^{המוון}³⁸ החכמים
שאין בו לא אכילה ולא שתיה ולא תשמש – אם כן הוא ^{באור}³⁹
בហדר הגוף. שהוא יתעללה לא ימציא דבר לבטלה כלל, ולא יעשה דבר
אללא מפני דבר, ומילילה לו וחס שיחיו פעלומתו ^{המתינות} כפעלות עובדי
5 הצלמים: "עיניהם להם ולא יראו, אוניהם להם ולא ישמעו, אף להם ולא
יריחו"⁴⁰. וכן ה' אצל אללו⁴¹, יברא גופות, כלומר⁴² איברים, לא
לעשות בהם שנבראו בעבורו כלל, ולא בשום סבה. ואולי ^{בגוי} העולם
הבא אצל אלו האנשים אינם בעלי איברים, אמנם הם גופות על כל
פניהם, ואולי הם בודרים מקשימים⁴⁴, או ערדים⁴⁵, או מעקבים⁴⁶ – אין
10 אלו אלא דברי שחוק, "מי יתנו תחרישון ותהי לכם לחקמה"⁴⁷.

והסבה בזנה כלו מה שבארנווה, מהיות הקמון אין מציאות אצל אלא
לגוף, או מה שימצא בגוף, ומה שאינו גוף ולא בגוף – אין גמציא, וכל
אשר ירצה למזוק מציאות עניין⁴⁸ אחד יוסיפו גשות, רצוני לומר: יעבו
עצמם גשםו. וכבר זכרנו מזה כלל רב⁴⁹ בבאור ב'מורה הנבוכים'⁵⁰. וכי
15 שירצה לחשב זה הידעת לנו למומ – יעשה רצונו, ואם ירצה לשום אותו
טעות ושגגה – יאמר, ונאנחנו לא נקפיד בזנה. שאנחנו נבחר, כמו שבארנו
ב'מורה הנבוכים'⁵¹, שיפשך אחרינו בעל שכל על אמונה האמת ואפלו
אחד, ואם ⁵² ירתקו מפנו אלפיים מן הסכלים להאמנים בבטל.⁵³.

ואנכם אשר נכחיש אותו, ונאנחנו מתקנים אל ה' מפנו – הוא הפט אמר
20 בשלא פשوب הנפש לגוף לעולם, ושלא יתכו כיותו, שזאת הכחשה
מבייה להכחשת הנפלאות כלו, והכחשת המופת – בפייה במקור ויצאה מן

אודות. 40. תהילים קטו, ה. נ"א, וכ"ה בנ"א במקור העברי ("מיאף"): וגו' (ומתייחס גם
להמשך שם: ידיהם וכו'). 41. בנ"א, וכן בנ"א במקור העברי, נוספת:
יתעללה. 42. הסברים שבעולם הבא יש גופות. 43. לפי המקור העברי לפנינו: או.
ונראה שהכוונה היא כמו: או יותר דיווק, וכמו שתרגם ר'ש. ע' במשפט הבא, ולעת
שנה, 9 בהערות המשלימות. 44. = עשויים מקשה אחת, בלי חילוק איברים. ק':
אטומים. 45. = גליים. 46. = קופיות. 47. איוב ג, ה. 48. עדיף: דבר (וכך
ק'). 49. לפי נ"א במקור העברי ("מכיל"): כללים רבים. 50. מילולית מהמקור העברי
(מ'מורה'): ב'מורה'. ע' לעיל שם, 16 בהערות המשלימות. 51. מילולית (מ'מורה'):
ב'מורה'. ע"ש בסוף הפתיחה (ב'צואת זה המאמר). 52. = גם אם. 53. מילולית
שם.

שורה 3 שהוא ית' לא ימצא דבר לבטלה – ע' לעיל שם, 1, ובהערות המשלימות
שם.

שורה 21 והכחשת המופת כפירה במקור וכו' – ע' להלן שס', 13, ובהערות המשלימות
שם.

הגדת. ולזה נחשב⁵⁴ תחיתת המתים מפנות התחלה⁵⁵. ואין בדברינו כלל מה שיוורה על מכחשת שוב הנפש לגוף, אבל מה שיוורה על הפכו.ומי שירצה ויבחר⁵⁶ לדבר עליינו סרה, ויליחש לנו דעת שלא נאמינהו, כמו שיחסדו נזקיקים בעברות, ויפרש דברינו בפרש רוחך עד שכיריע⁵⁷ לכף חוכה - הוא עתיד למן את הדין, ولو משפט כל איש רע⁵⁸ חושד בקשרים⁵⁹.

ולא יתכו לאדם שיתעה אמר זה הבאור, ויאמר שאנחנו נאמין בשל תחיתת המתים שבמקרא משל. אבל יש מהם אמת, כמו שזכרנו⁶⁰, ויש מהם משל בלבד, וקצתם מספק בהם אם הם משל או אמת. וכתוצאה של מה שזכירו החקמים והמפרשים מן⁶¹ האנדיוסיים, ומה שלפני הדברים ואחריהם בכתוב ההוא - יתבאר לך זה. ואין צריך לנו לפיה בנת זה המאמר לזה הפרט⁶³, כי העניים לא תוסיף אמתם בכל מלותיהם ובשנותם פעים רבים, ולא תחסר כשלא יכפלו ולא ישנו. אפה יודע שזכרו פנת היוז, והוא אמרו⁶⁴: "ה' אחד" - לא נכפל בתורה כלל. ואחר שמצאו דברי נביא שלא יסבלו פרוש⁶⁵, שיזכר שוב הנפש לגוף - כבר הגיע הספר⁶⁶ הנבואי בזה, ולא תוסיף אמתה זה הספר כשתושים כל מלה תחיה שבאה במקרא לשוב הנפש לגוף, ולא תחסר אמתה זה הספר כפספור כשתושים קצתם, או כלם מלבד פסוק אחד, משל.

(מלהאים): לא מונתם הבטלה. 54. עדיף: נמה. 55. = האמונה (במקור העברי: מופיעה כאן אותה המלה שתורגמה בשורה הקודמת: 'הגדת', ואולי דוקא שם עדיף: התורה). 56. נ"א, וכייה מלולית מהמוקור העברי (משירצה): שרצה ובחירה (אך בערבית מתפרש גם כלשון תנאי לעתיד). ועי' דברי הרב קאփ בהערה במחזרתו על 'רציה' ובחירה. 57. בנ"א במקור נוסח: אותןנו. 58. במקור לנינו (מייש'): מי שהוא (בעברית!). 59. בנ"א במקור: כשרים. וכייה בפיהם' אבות א. ו. 60. כלומר: יש שם דברים כחויתם, פשוט, נניל שנג, 9. 61. לפי נ"א במקור (מיוזמפרשים): החשיב הרמב"ם ביוther, ע' לעיל קטו, 9 בהערות המשלימות. 63. = הפירות (וכך ק'). כלומר: לפרט כאן אילו פסוקים הם משל ואילו פשוטם. 64. דברים ג. ד. 65. הכוונה לדברי דניאל הניל שנג, 9 (ועי' גם להלן שס, 17), ונזכר נביא במובן רחב של המושג, ע' מורי' ח"ב פמ"ה (עמ' שני'). ואפשר שהכוונה גם לשונות התפילות שתוקנו על ידי נבאים הניל שנג, 2. 66. עדיף: ההודעה (וכך ק'). וכן

שורה 14 שזכרו פינת היוז וכוכ' ה' אחד לא נכפל בתורה - ר"ל: בלשון 'אחד', המורה על האחדות העצמית הגמורה, ע' הקדמה חלק היסוד השני, הל' יסודי התורה א, ז. אך שאין אלה אחר מלבדו נזכר כמה פעמים.

סוף דבר – בא הספר הנבואי, אם פעם אמת או פעים רבות, וזכרווה חכמי ישראל הקדומים והחכשיים פעים אין לנו מספר, והחפרנס באחתנו והספימה⁶⁷ עליו, שנפש האדם תשוב לאגו, והוא הענינו הרגaza בתקנית הפתים, בכל מקום שזכרו⁶⁸ חכם או מחבר.

5 (ג) וכבר ספקו¹ גם כן אנשים אחרים בזכרינו בסוף החיבור², במקומ שאמרנו דבר, זה לשונו: "אל נעה על דעתך שהמלך המשיח צריך לעשות אותן ומופתים, ומה חדש דברים בעולם או מתחם מתחים וכיוא באורים אלו". והבאנו ראה על זה במה שבארנו מה שבארכונו בפרקן העיון שזאת התחושה לתקנית הפתים, והוא סותר מה שבארנו בפרק בו המשנה שתקנית הפתים פנה מפנות התורה. וזה כלו מבאר, אין ספק בו ולא סתירה, והוא, שאנו אמרנו שהמשיח לא יבהיר ממנו شيئا מופת, כיון³ שיבחק ים⁴ או יתחה מטה⁵ על צד המופת, מפני שאין מבקש ממש מופת אמר שיעדו בו נבאים⁶ אשר התאמתה נבואתם. ולא יתרחיב

כמה פעמים בהמשך. 67. ר"ש: והסכים. ותיקנו לפי המקור הערבי לפנינו. 68. ר"ש: ואם לא זכרהו (וכך א'). ובנ"א: ואם זכרהו. ותיקנו לפי המקור הערבי לפנינו, כי שני הנוסחים הנ"ל אינם ברורים.

1. ע' לעיל ע"מ ש"מ העלה 12. 2. הל' מלכים יא, ג. 3. בר"ש לית, והוספנו לפי המקור הערבי. וע' בהערות המשלימות. 4. נ"א: הים. וכ"ה לפי נ"א במקור הערבי. 5. לפי נ"א במקור הערבי: מטה. 6. לפי המקור הערבי לפנינו יש להוסיף: הראשונים (והכוונה: שהרי גם המשיח עצמו יהיה נביא, ע' בהערות המשלימות). 7. לפי

שורה 11 שהמשיח לא יבקש ויחוו ע"ז: שהוחפה ונבר אחר שיינדרו בו הנבאים אשר התאמתה נבואתם – ע' לעיל קנו בהערות המשלימות. ואפשר, אולי, להבין בכוננת הרמב"ם כאן, כי המלך שיקיים את הייעודים המשיחיים דהינו שיבנה המקדש ויקבץ נידחי ישראל וכו' – לא יצטרך להביא אותן ומופת על היותו נביא, כי הנבאים שהתאמתה נבואתם כבר העידו עליו שאם יקיים את הייעודים הרי הוא המשיח, ובכלל זה שהוא נביא (ע' לעיל קנה, 11), והרי זה בדין "נביא שהheid לו נביא אחר שהוא נביא הרי הוא בחזקת נביא ואין זה השני צריך חקירה" (הל' יסודי התורה, י, ה). אך לפי מה שכתבנו לעיל שם אין הבנה זו מוכרת, ואפשר לפרש כך: המלך המשיח לא יצטרך לשכננו שהוא המשיח על ידי עשיית אותן ומופתים היוצאים ממנהגו של עולם וטבעו, אלא קיום הייעודים המשיחיים יהיה האות על משיחיותו, על פי דברי הנבאים שנתאמתה נבואתם. ובאשר לטענת הנבואה – אותה יצטרך לאמת כשיתעננה (אולי עוד לפני שתתגלה משיחותו), באות ומופת רגילים של הودעת העתידות, כמו כל נביא.

מזה המאמר **שה'** לא יתבהה **המתים**⁷ ברכזונו, **בשירצתה** ולמי **שירצתה**, אם בימי **המשיח**, או **לפניו**, או **אחרי מותו**. סוף דבר, אין בדרכינו בכלל חברינו⁸ מה **שיספק** על אדם **مانשי העיון**, רק על **התלמידים** **המתחללים**.

וכו הספק **עליהם** **אמרנו**⁹ **שמאמר ישעיה**¹⁰: "ונגר זאב עם כבשׂ" וגלו' – **שהוא משל**. וזה לא אנחנו בלבד אמרנו, אבל כבר קדמוני להבנת זה הענין **אנשי התבונה**¹¹ מן **המפרשים**, בגון ר' ¹² משה בן ג'קטילא¹³ ואבן¹⁴ בלעם¹⁵ ווילם מן **המפרשים**. וסוף הדבר¹⁶ יורה עליון, והיא אמרו¹⁷: "לא ירעו ולא ישחטו بكل פר קדשי כי מלאה הארץ דעה את ה'". הגה כבר נטן הعلاה בהיותם או בלבתי חומסים ולא מזיקים לפניהם ידעו את¹⁸ ה'. התראו, אתם קפל ישראל¹⁹, מי שישי בו שלב, **שיהיה בו שנוי**²⁰; **האריה בזמננו זה מורה**²¹, ולזה טורף; ואו – ישב²²

נ"א במקור הערבי יש להוסיף: אלא יהיה המתים. 8. לפי נ"א במקור הערבי: חיבורנו (=משנה תורה). 9. בהל' מלכים יב, א. 10. ישעיהו יא, ג. 11. יותר מודיע לתרגם (אם הנוסח הערבי הוא כמו להלן שט, 10): ההשגה, הידיעה (וכך ק'). ולפי נ"א במקור הערבי כאן, אפשר לתרגם: זכות-ההבנה, או: הנטות. 12. בנ"א, וכן במקור הערבי לפני פנינו, לית. 13. במקור לפני פנינו: ג'קטילה. ונ"א: ג'קטלה. 14. נ"א: ובן. 15. בנ"א נסוף: זיל. ובמקור לפני פנינו לית. 16. = המאמר (במקור הערבי ישנה אותה מלה כמו לעיל שורה 1). 17. שם פס' ט. 18. ר"ש: לדעתם. ותיקנו לפי המקור הערבי לשם הבירה. 19. מילולית מהמקור הערבי לפני פנינו (מיקהל): מקהלה בני האדם. 20. ב'ב'יאור קצר מילות' שבסוף תרגומו, ערך 'מומר', מפרש ר"ש את המילים האחרונות ('משיהה') כך: **שיהיה בזמן המשיח** (=ב'), ר' העරה 28 לכאן) שינוי כוה וכו'. והציג שם עוד תרגום אחר ('**ישיהה בו מומר**', ומוסב על שלב האדם, ע"ש פירושו, והוא דחוק). וכל זה לפי גירסתו במקור הערבי, ע' הערת 11 שם, אולם גירסתנו שם שונה, וכמוות שהיא לפני הריהי לקויה, אך לפי הגהה שהציגו בגעט (ע' שם) יש לתרגםה כך (מי' עד 'האריה'): **שהאריה הוא ממי שיש לו שלב יהיה בו מצווה**, והוא (בזמןנו וכו'). ובנוסח אחד של תרגום ר"ש (ע' שינוי נוסחות במהדר פינקל) נמצא (מי'בו): בעבורו מצוה. ואולי הוא תיקון מאוחר של ר"ש בעצמו – או של מישחו אחר – לפי ההבנה הנזכרת

שורה 1 אם בימי המשיח או לפני – ע' הל' מלכים יב, ב. לשיטת הרמב"ם שתחיה המתים היא נס **חד-פעמי** **שיהיה** בעתיד – ייתכן **שיהיה** הנס הזה לפני בית המשיח, אולי חלק מהישrat ישראל והכנת ליבם לקראת בואו (ע' לעיל ע' ש"ג בהערות המשלימות).

שורה 2 או אחרי מותו – ע' הקדמה חלק עמ' קל"א.

שורה 11 האריה בזמןנו זה צור – ע' הערת 20, וע' מוגן ח"א פ"ב (עמ' כ"ב).

וידע מבוראו מה שציריך, וידע שאין ראוי להזיק, וישוב לאכל תפנו? הנה נתקיים מה שנאמר²³: "ותהי לכם חווית הכל בדברי הספר הכתוב". אבל אנחנו כבר בארכנו זה הענינו בפרק מס' 24 מורה הנבוכים²⁵, ובחוור²⁶ בארכנו²⁷ ראייתנו הגלואה מארם שימות הפשיט אין בהם²⁸ דבר משני סדר בראשית.

ונדע שאלה היעודים וכיוצא בהם אשר נאמר שהם משל - אין דברנו זה גוזה, שלא באחנו נבואה מה' שהודיע לנו שהוא משל, ולא מצאנו קבלה לחכמים מהנביאים שיבאו בה בחקרי²⁹ אלו הדברים שהם משל. ואנחנו הביאנו לזה ענינו נבראה לה, והוא, שהשתדלינו והשתדלית כל 10 איש תבינה מהחידים³⁰ - הפרק השתקלות הקמו: שהמון אנשי התרבות³¹, הנאקב שבדברים להם והערב לסקלומם, שישימו התרבות והשכל שני קצונות סותר³², ויוציאו פל דבר נבדל³³ ומפרש מן המשכל, ויאמרו שהוא מופת, ויברחו מקיות דבר על מנגה הטענה, לא במה שיש ספר ממה שעבר,

(והנוסחות 'בו מציר' 'בו מציר' - ע' שינוי נוסחות במד' הניל - נשתבשו ממנה. אך semua כל אלה, כולל 'מצוחה', הם שיבושים מהתרגומים 'מומר' הניל, וצ'ב). [ובמד' ק' השair את הנוסח הערבי ללא הגהה, ותרגם כהבנת בנעת, המזכירו בהערה, והוסיף: "ור"ש לא הבין ולא ניסה להבין כנראה, ותרגם באופן מעורפל". אך במח'ת, לו עיין ב'בואר קצת מילות' (שבנעט מזכירו!) - היה רואה שר'ש דוקא התאם והתחבט להבין את המשפט הסתום שמצא לפניו. ובכלל: לחשוד את ר'ש באיה הבנת ביטוי מסוים - אפשר (וגם זאת בזהירות רבה), באירועיות בעבודתו - אי אפשר, ע' להלן איגרת ל"ה]. 21. = ממרה. 22. = יחוור בתשובה. 23. ישעהו סט, יא. 24. לפי נ'א במקור הערבי: פרקי. 25. מלולית (ממוראה): המורה. ח'ג פ'יא. ועל סגן הנבאים בכגון זה - ח'ג פ'ט. 26. הל' מלכים יב, ב, הל' תשובה ט, ב. 27. לפי נ'א במקור הערבי: וביארכנו. ולפי' הפסיק אחורי 'ובחיבורו'. 28. ר'ש: בו. ואולי גרס כך במקור הערבי (וע' לעיל הערה 20), אך לפניינו שם כבפניים. 29. = בחלקים, בפסוקים מסוימים מ... 30. תלמידי החכמים, ע' תענית י. 31. כלומר: המון המתאמנים בתורה. ולפי המקור הערבי לפניו יש לתרגם (מאנשי): אנשי הדתות (כולל בני דתות אחרות). 32. מונח לוגי, ופירושו: משפט ושלילתו, הש' מ"ג ח'ב פ'ב וכ'ג. ונראה שעדיף לגורוס: 'קצות סותר', כבמ"ג שם (ע' מד') אבן שמואל עם פירוש ושינויי נוסחות). 33. יותר קרוב לתרגם: לנבדל. כלומר: מוצאים כל דבר אל מחום הנבדל

שורה 1 הנה נתקיים מה שנאמר ותהי לכם וכו' - ע' הקדמת ספר המצוות (עמ' ג'), מ"ג ח'ב פ'ט (עמ' רצ'ד). וע' לעיל קמו, 14 בהערות המשלימות.

שורה 7 ולא מצאנו קבלה לחכמים וכו' - ע' הל' מלכים יב, א'ב.

ולא במה שיראה בזמנם היעוד, ולא במה שיאמר שיארע לעתיד. ואנחנו נשתדל לקבע בין התורה והמשכל, וננהיג בדברים כולם על סדר טבעי אפשרר בכלל זה,³⁵ אלא מה שהתבאר בו שהוא מופת ולא יתכן לפניו כלל, או נצטרך לומר שהוא מופת. וכאן בארני ב'מורה הנבוכים'³⁶ לשון הפקרא המבואר, ולשונו³⁷ החקמים זיל גם כן, בכוא בדורי הנבאים משלים וחידות רבות, והפלגנו בברור זה עד שאפשר לאחד מן הפסלים המתגברים³⁸ להכחישו. ומפני זה נאמר לנו, מי שקדמו לנו מחשובי³⁹ המפרשים, שאלו משלים, כמו שפרשנה. ואפשר שיאמר גם כן, כי כשירבה היישוב ותשמן הארץ – ימעט הוק בעלי חיים,⁴⁰ ויתחרבו⁴¹ קצחים אל קצחים. כבר זכר זה ארسطו בספר⁴² בעלי חיים, כשהגענו סוף מעתה הוק בעלי חיים קצחים לקצחים בארץ מצרים. ויינה זה גם כן גוזמא, כמו שאמרו:⁴³ "דבירה תורה לשון הבא". ואם הוא על פשוטו – יהינה מופת שיראה בהר הבית לבד, כמו שאמר:⁴⁴ "בכל קר קדשי", ויהינה ביצוא בדבריהם:⁴⁵ "לא הזיק נטש ועקר בירושלים". סוף דבר, כל אלו הם דברים שאין פנות התורה, ואין להקפיד איך יאמינו בהם, ואידן שנימתיין האדם לעקר⁴⁷ האמונה באלו הדברים עד אשר יראו במעשה, ואו יתבادر אם הם משל או מופת.

ומופרש מן המשכל. 34. שיעור המשפט: ואנחנו נשתדל לאחד התורה והמושכל, וראות את הנגשה הדברים כולם באופן הטבעי, האפשרי על פי הטבע, אלא מה וכו'. וע' בהערות המשלימות. 35. כולם: בדברים שהו, ההווים והעתדים. 36. מילולית (ב'מורה): ב'מורה. ע' בפתחה חלק הראשון, וע' גם ח'ב פכ'ט. 37. לפי המקור הערבי לפנינו (מלשון): לשונות המקרא המבוירים ולשונות. 38. =המתנצחים, המתוכחים. 39. עדיף: מעלי (ר' עמי קכ'יה העלה, 2, קל'ג העלה (36). 40. עדיף: החיים. וכן בהמשן. 41. ר"ש: בהתקרב. ותケנו לפי המקור הערבי לשם הבהרה. 42. לפי נ"א במקור הערבי: באגרת. 43. חולין צ; תמיד כת. 44. בנו"א במקור נוסף: כלשון בני אדם. 45. ישיעו יא, ט. 46. אבות ה, ד. 47. יותר מדויק לתרגם: להחלטת, או: להכרעת (וכוונת ר"ש: לאמונה הנכוונה, העיקרית). ובנו"א של תרגום ר"ש: לנוף, וזה לפי הבנה אחרת או גירסה אחרת במקור הערבי (אייזט = ג'סם'). ולפי הבנה זו אפשר לתרגם את כל המשפט (מציריך) כך: וצדיך שיקווה האדם ויאמין בכלל אלו הדברים עד אשר יראו וכו' (ע' הל' מלכים יב, ב). כולם: בעצם הייעוד ולא

שורה 1 ואנחנו נשתDSL לקבע בין התורה והמושכל וננהיג הדברים כולם על סדר טבעי וכו' אלא מה שהתבאר וכו' – כולם: אף על פי שהמופת אפשרי, מכל מקום הנטייה לעשות מכל דבר מופת – מוציאת את האדם מקו השכל, כי חוקיות הטבע וסדר העולם הם הבסיס להכרה השכלית.

וכבר נודע שאנו נברח מאד משנו⁴⁸ סדר⁴⁹ בראשית. ואמנם יטעה כל מי שיטעה ממי שקדם או יתרה, להיוותם בלתי מבדילים בין העניים הנווהים מנהג המופת, והם אשר⁵⁰ לא יעמדו כלל ולא יתחמי, ואמנם יהיו מפני הצדך או לאמת נבואה, ובין העניים הטבעיים, הנמשכים פסיד, שהם מנהגו של עולם, אשר יבואו זיל פסיד ויאמרו⁵¹: "עולם במנהגו הולך"⁵², ואמרו⁵³: "אין מביאין ראה מפעשה נסים", ואמר שלמה⁵⁴: "כי כל אשר יעשה קאלהים הוא יהיה לעולם עליון אין להוסיף וממנו אין לגרע". הנה כבר התבאר שהערניים הטבעיים נמשכים פסיד על מנהגיהם. כבר באנו זה גם בו במורה הנבוכים⁵⁵ בדברני בחדש העולם.¹⁰

ונראה לי שאשר הביא אלו האנשים לטעות ולספק בדברינו⁵⁶ בחתימת המשפטים - הייתנו מאריכים⁵⁷ בסיפור העולם הבא, וocabarim אמתו, וזכרים⁵⁸ כל דברי הנבאים ומחקמים המורים עליו, וכשזכרנו בחתימת המשפטים - זכרנו בדברים מעטים, ואמרנו שתחתית המשפטים פנה אמתית.

15 והסביר אל זה שני דברים: האחד מהם, שכל חבורינו אמנים הם קבונקי, ואין בונחנו להגדיל גופם⁵⁹ הספרים, ולא לכלהות זמן במא שלא יביא אל תועלתו, ולזה כשנפרש לא נפרש אלא מה שציריך לפרש, ובשעור שיזוכן בלבד, וכשנחבר לא נחבר אלא קצר⁶⁰ עניים. וכן ברא השני, שהארקה אמנים תהיה באיזור עניין געלם עד שישלם צירוץ, או

בפרטיו. וכע"ז ק. 48. נ"א במקור לפניו: סדר. ע' הערת 24 שם. 49. בנ"א לית. ואולי 'יהם' ו'אשר' הן שתי הצעות-תרגם חלופיות, המתאימות לנירשות המקור העברי לפניו. 50. עבודה זרה נד: 51. ר"ש: נהג. ותיקנו לפי המקור לפניו, שכן כך הוא הנוסח בפיהם"ש כי הרמב"ם בפ"ח משונה פרקים, וכן במו"ג ח"ב פכ"ט ובהלו' מלכים יב, א (בדפור). 52. ע' ברכות ס. 53. קוהלת ג, י. 54. לפי המקור העברי לפניו (מ'מורה): בספר 'מורה'. ע' ח"ב פכ"חכ"ט. 55. ר"ש: בדברנו, ותיקנו לפי המקור העברי וא' (בערב) 'דברים' לשון יחיד, ומכאן תרגום ר"ש). 56. לפי המקור העברי לפניו יש להוסיף: ומרחיבים. ר"ש ראה אותו כנדפות. ולעומת זאת בתחילת המשפט הוסיף: 'ולספק', ובמקור לפניו לית. 57. ר"ש: ולבאר מאמרים אמיתיים ולזכור (נمشך מ'אריכים'). ותיקנו לשם הבהרה לפי המקור העברי. 58. מילולית: ממש. 59. = חמץ. 60. ע' 'ມילות ההיגיון', שער י"ד. 61. כלומר: לא קשה

שורה 1 שאנו נברח מאד משנו⁵⁰ סדר בראשית וכו' - בנוסף למצוין בהערה 54 ע' שモונה פרקים פ"ח (עמ' ר"ח), פיהם"ש אבות ה, ה, מוו"ג ח"א פע"ג (הקדמה להו).

בhabיא ראה על אמתתו. וזה צריך אליו בשלשות מיני החקמות, רצוני לומר: הלמודי, והטבעי, והאלهي⁶⁰, כי הרבה פעמים יעלם בהם עניין וירתק ציורו עד שיפרשו גדריו פרוש מספיק, וברבה פעמים יצטרך קענין המציג אל ראיות רבות מאי עד שיתאפשר מה שייקש אמתתו. אמנם דבר המופתים, לא יעלם צייר מה שיזכר מהם ולא יכבד⁶¹, ואי אפשר להביא ראייה על אמתה מה שכבר בא או שיעיד בזוא מלהם, אבל יראוי⁶² בחושים או יקפלו⁶³ מפני שכבר ראם. ומפני זה נפרש העולם הבא ונכארהה, להצלמו, ולהיותו קענין אשר בטבע מנהגו של עולם⁶⁴, רצוני לומר: השאר הנפש. אמנם תחית המתים הוא אחד מן המופתים⁶⁵, ומברא מאי שענינו מובן, ואין שם⁶⁶ אלא להאמין בו בלבד כמו שכבר אמרנו בהגדה האמתית. והוא עניין יוצא חוץ לטבע המתים, ואין ראייה עליון מצד העיון, ואמנם ינוגג מנהג הנפלוות כלו, ויקבל, אין שם⁶⁶ זולת זה. ומה היה אפשר לנו לומר בו או להאריך, בתחשב שהמבחן ממנו שנבואר בריאות עיניות נחייב מהן תחית המתים? ובלי ספק שהמבחן מנורו⁶⁷ אצל אלו שנדרש⁶⁸ בחבורינו כדישרות אשר בא בזה קענין והגדות הנה, וזה יותר ראוי לזרותנו כפי בונת מה שייחבר בו. אולם, עדת⁶⁹ המעינים בחבורינו, כבר ידעתם שאנו לעולם נוטים למסר המחלוקת

לצייר בדמיון את המאורע שמספר עליו. 62. ר"ש: יראה. ונ"א: יראום. ותיקנו לפי המקור הערבי. 63. = ימסרו בקבלה. ר"ש: יקובל. ונ"א: יקבל מהם. ותיקנו מלילית לפי המקור הערבי. 64. במקור (مثال): שלעולם (ע' לעיל ע' קכ"ט הערה 67). ולפי נ"א שם יש לנשח (מ/בטבע): בטבע ובמנהגו של עולם. 65. מלילית (מאחד'): דבר (או: עניין) נס. 66. ע הקדמת ר"ש לתרגם 'המוראה'. 67. בר"ש (וכן בא') לית. וכנראה נשפט על ידי הדומות מנותח המקור הערבי שהיה לפני. והוספנו לפי המקור לפניו. 68. מכאן ועד טוף הפסקה שנייה ר"ש מדי פעם את לשון רבים שבמקור הערבי ללשון יחיד, ואנו החזרנו ללשון רבים כבמקור. 69. במקור לפניו בל' רבים, כעין: מקהילות (ע' לעיל הערה 19). 70. עדיף לתרגם: משפט ההוראה (ובהמשך: אותם).

שורה 1 בשלושת מיני החקמות ר"ל הלמודי והטבעי והאלهي – ע' לעיל רבב, 1 בהערות המשלימות.

שורה 8 ולהיותו העניין אשר בטבע מנהגו של עולם וכו' – ע' להלן שטוו, 1–5, בהערות המשלימות שם.

שורה 16 וזה יותר ראוי לזרותנו כפי כוונת מה שייחבר בו – ע' לעיל שנא, 1.

שורה 17 שאנו לעולם נוטים לחסר וכו' ولو היה וכו' – ע' לעיל רנת, 5, שיב, 6 ובהערות המשלימות שם, פירוש לפרק אבוקרט עמ' 4–6 (הובא כנספה לאיגרות מהד' ק', עמ' קמה-קמן). וע"ע לעיל לא, 3, ובהערות המשלימות שם.

ונחותים, ولو קיה אפשר לנו לשום פל הפלמוד⁷⁰ בפרק אחד – לא קיינו מושגים אותו בשני פרקים, ואיך יבקש ממוני זכרון הזרשות והגדות, והן נמצאות במקומות ויקראו שם, ומה תועלת לכהן ונאמר **שאנחנו חברנו?**

5 (ד) וכאשר הגענו מזה המאמר אל זה המקום, והוא קיה תכלית הבונה בו, וראינוו חסר התועלת לנו, מפנינו שני כולם רק כפל מה שכבר גובר בפרש המשנה ובחבור, ותוספת באור לכל מעט הבונה או הורס¹ – ראיינו שלא נגיחו ריק מחודש תועלת, ושנדבר על שתי שאלות ראויות בעה העניין:

10 האמת מהו – לבאר ענני אלו הפסוקים הרבה מאד הנמצאים במקרא, המורים ראה ברורה שלא מסבל פרוש בחרחת² תחית המתים. באמרו³: "אם ימוות גבר כייתה?", ואמרו: "כלה ענן וילך כן יורד שאל לא יעלה"⁴, "בטרם אלה ולא אשוב"⁵, וזה באיוב בראשה. ואמר⁶: "לא ישבריו יורדי בור אל אמרת, כי מי הוא יודח כמוני ביום", זאת⁸ ראה שירדי יורדי בור גם המתים. ונאמר⁹ גם כן¹⁰: "כי מות נמות וכממי הנגידים ארצה אשר לא יאַסְפֵּו"¹¹. ונאמר¹²: "הלהמתים מעשה פלא, אם רפאים יקומו יודוח סלה?". ונאמר¹³: "רומ הולך ולא ישוב". וכשתהפש בחובי המקרא כלם מצאים מרחיקים תחית המתים בכלל¹⁴, רק¹⁵ קצת פשויט ישעיהו¹⁶, עם התבוננות יתבادر שהוא מספק אם הוא משל או אמת, ומה שבא מן הפסוק הנגלה בדניאל, באמרו¹⁷: "ורבים מישני אדמת עפר יקיצו", ואמר¹⁸: "זמניהם ומעמד לגורלו לך קימין". זה¹⁹ גם כן מה

1. = מתרץ להקשوت בטרם התבונן בדברים לפניינו. כך פירש ר"ש ב'ביאור קצר מילות' שבסוף תרגומו (מהדי פינקל, עמי ל'ט). ועי' להלן תקלג, 8. 2. = בשלילת. 3. איוב יד, יד. 4. שם ז. ט. 5. בנ"א נוסף: אל ארץ חסר וצלמות. שם י, כא. 6. לפי המקור לפניו יש להוסיף: מלונות. 7. בנ"א נוסף: חזקיהו. וכך בנ"א במקור העברי (שם: חזקיה). ישעוות לה, יה. 8. לפי המקור העברי לפניו: וזאת. מוסף על הסיפה 'חי' וכו', המורה על פירוש הירושא. 9. נ"א: ואמר. וכך לפי המקור העברי לפניו, כאן ובשתי המובאות הבאות. 10. שמואל ב יד, יד. 11. בנ"א במקור נוסף: ולא ישא אילhim נפש (אך נראה שאינו הראה שלנו, ע' רשי' ורד"ק שם). 12. תהילים פת, יא. 13. שם עח, לט. 14. = בדורך כלל. 15. = בלבד. 16. במקור לפניו: ישעה. 17. לפי המקור העברי לפניו (מן): בפסוק הנגלה בדניאל הוא אמרו (ולפי'ן ציריך לשים נקודה אחר 'אמת'). ולפי נ"א שם (וימה): ולא בא הפסוק הנגלה אלא בדניאל כאמור. דניאל יב, ב. 18. לפי נ"א במקור העברי: ואמר. שם יב, יג. 19. לפי המקור

שחייב לבני אדם כלם המבויכה הגדולה: קצתם הספק בזאת פנה תחיתם המתים ספיק גדול, וקצתם, המתאים בזאת²⁰ הפנה, הארד לפרש כל פסוק מנו הפסוקים המבארים פרושים רוחקים מאד לקבלה.

והשאלה השנית - היהת התורה בלתי זאת הפנה כלל, לא 5 ברミזה ולא כי²¹ בברור. ואם אי אפשר מבלתי שיאמר²² שיש בתורה רמיות לזוית הפנה, ויאמרו הדברים בהם אשר זכוום באמרם²³: "מן לתחית המתים מן התורה" - מכך היה אומר שיאמר שהם רמזים נסתרים, וכל שכנו²⁴ בהיות החכמים חולקים בהם, ותהיה זוית ה שאלה השנית: לפה לא זכר זה בגלי ובברור, שלא יסבל פרוש, אבל נזפר, לפי דבר 10 החושב²⁵, כי שיסתתר לומר דבר ויראה לסתמו²⁶.

ואמר במשמעותה הראשה, שדברי הנבאים ולשון הספרים אמנים באו מספריםطبع המצויות בהוגה, הנודע. וידוע שטבע זוית המצויות הוא התחבר נקבות בעלי שם²⁷ זכויהם, והולדים הדומה, וצמיחת הנולד מעט מעט, עד שימות האיש²⁸ ההוא. ואין מן הטבע שישוב האיש הוהו 15 ויתהווה שנית אמר מותה, אבל אשר בטבע הוא כי קשייתו איש בעלי חיים לא ישובו לעולם האשים בהם, אבל יכולו נתקכו²⁹ מעט מעט עד שישבו אל היסודות, ואל³⁰ החמר הראשו³¹, בגין מן הזרה³² לא ישאר עמה חלק מגבל, נרמו אקיוי³³, שיאמר בו: זה היה כך וכך.

הערבי לפניו יש לנסה: הנה זה, או: זה. 20. ר"ש: לאות (כמו: "ולא האמנתי לדברים", מלכים א י, ז). ותיקנו לשם הבהרה (וכך א'). ומילולית יש לתרגם (מתאמינים): המתים את זאת (וכך ק'). 21. = וכל שכנ (וכך א'). בנ"א, וכן בנ"א במקור הערבי, לית. 23. מוסב על החכמים. סנהדרין צ: 24. מילולית (מיוכל): ובמיוחד. 25. כלומר: בכל פסוק לפי מאנדאם המחויק בו. ואפשר שיש לתרגם (מיילפי): לכורה (ע) הערכה 39 במאhad' ק). 26. עדיף: להעלימו, לשומרו בסוד (וכעיז א'). 27. עדיף: החים. 28. איש' - כאן ובהמשך - הוא מונח לוגי, שפירושו: פרט השיך למיון מסוים, ע' 'מילות ההיגיון', שער י. 29. לפי נ"א במקור הערבי: ושתנו. 30. לפי נ"א במקור הערבי (mai'l): היסודות אל. 31. = החומר התיולוגי, ע' 'מילות ההיגיון', שער ט. 32. כלומר: באופן כזה של חורה (אשר..). 33. כלומר: חלק

שורה 16 אבל יכול ווותכו מעט מעט וכו' ואל החומר הראשון וכו' - ע' 'מילות ההיגיון שער ט', הל' יסודי התורה ד, א-ד.

שורה 19 ושאדם נבדקו בשפע וכו' וזה הדבר אשר בטבע וכו' - ע' הקדמת חלק ע' קכח-קכו, קלג, הל' יסודי התורה ד, ט, מווין ח"א פ"מ ופמ"א.

ושהאדם לbedo נדק בושפע האלמי, והוא חיב שהיה בו דבר עזם, לא יאביד ולא יפסד, אמן גוף האדם יאביד כשלר אישי בעלי חיים²⁷ כללם – הוריו על זה גם כן ראות עיניות אצל מי שנחלה לחקר על אלו פזכרים העמקיים, רצוני לומר השאר בזאת הנשאר ממה שהגיעו לאדם, 5 וזה בזאת אשר בטבע³⁴, והוא אשר קראוהו ספרי הנבואה 'נפש' או רוחם בשתוף השם³⁵, ואבדת הגוף, ושובו למה שהרכוב מפנו במיין³⁶. מהו מן החרה, כמו שנאמר בפסוק: "וישב העפר על הארץ בשעה והרים פשוב אל האלים אשר נתנה". וזה אשר בטבע, וכי הגענו להוא באו לפוסקים בהם כללם, ואין הפרש בין אמרו³⁷: "אם ימות גבר חיינה?", או אמרו³⁸: "המן הפלע הנה נזיא لكم מים?", ³⁹ שאין זה בטבע, אבל נמנע בו, אלא שכבר⁴⁰ יצא מים מן הפלע והוא במוות, וכן תחיתת המותים אמן היא מן המותים. ואין הפרש בין אמרו⁴¹: "היה לך כושי עורך?", ובין אמרו¹²: "המתים מעשה פלא?", וכבר נזכר פראה כי בטהורה⁴² לבו. ואלו אמר האדם שי אפשר שיתנווע חזומים⁴³ – היה אמר אמת לפיה שבטבע, ולא יזכור⁴⁴ זה הפאמיר שוב המתים לנחש, אחר שהוא מותה. וכן מה שתחמץaho מהרתקת שוב המתים – הוא על מה שבטבע, ואין זה סותר שוב מתים שירצה⁴⁵ ה' בשובם. הנה כבר התבאו לך עניינו לפוסקים בהם כללם על מה שאפשר מן האמת⁴⁶, ואני אريد לפרש פסוק מהם בפירושים בהם המגנימים, הרחוקים לקבלם, אשר⁴⁷ יתזכיר טענת מכחיש תחית המתים ויאמתו מאמרו.

ודע, שהכחשת שוב הנפש לגוף – לא תמלט מחת משתי סבות: אם שיכחישנו המכחיש להיותו עניין בלתי טבעי, ויתחייב לפי זאת הסבה

מסויים, שאפשר להצביע עליו. 34. בנ"א של המקור העברי לית מזוהה. ועדית, שכן מילים אלה מפריעות כאן לרצף המשפט, והן מופיעות רקמן שורה 7. ובנ"א של המקור מופיעות גם המילים הללו, וגם נוספת: רצוני לומר היישר הדבר הנשאר ממה שהגיע לאדם באשר הוא אדם. 35. מילולית לית שם, ור"ש הוסיף לשם הבירה, ע' מילوت ההיגיון, שער י"ג. 36. ר"ש: המין. והוא מרגום מילולי מדי, ותיקנו לשם הבירה. 37. קוהלת יב, ז. 38. בדבר כ, י. 39. לפי המקור העברי לפניו יש להוספה: רצוני לומר. ולנ"א: רצוני לומר. 40. עדיף (mai'alay): ואף על פי כן כבר. 41. ירמיהו יג, כג. 42. של משה רבוי, שמות ד, ו. לפי המקור העברי לפניו: הנכבד. ובמ"ג ח"ב פ"ט: היד הטהורת הנכבדה. 43. מילולית (מ'שיתנווע): שיתנווע הדוממים. 44. = יכחיש. 45. נ"א: כשירצה. אך במקור העברי לפניו כבפניים. ע' לעיל שנות, 1. 46. = באופן הנכון ביחס. ולפי נ"א במקור העברי יש לתרגם: באופן הברור ביחס. 47. לפי נ"א במקור העברי יש להוספה: אם מבאים טענה,

שיכחיש הנפלאות כלו, להיוון בלתי טבעיות: או שיכחישנו מפני שלא נזכר בפסוק⁴⁷, ולא באה בו הגדה האמתית כמו שבא במופחים, אנחנו כבר באנו שבאו פסוקים, ואם הם מעטים, יורו על שוב המתים. ואם יאמר אומר: אנחנו נפרש הפסוקים בהם, כמו שפרשנו זולתם – נאמר 5 לו: המביא לך לפרשם מהו⁴⁸, להיות שוב המתים בלתי טבעי, ותפרש אלו הפסוקים עדシアתו לעניינים הטבעיים⁴⁹ – כן ציריך שתפרש שוב המתה לנחש, ורדת קפן, ומעמד הר סיני, ועמוד אש וענן, כל זה יתחייב לך שתפרשו עד שיטפכיהם⁵⁰ לעניינים הטבעיים. ובבר באנו במורה הנבוכיים⁵¹ בשדרנו בחדושה העולם, שעם אמונה חדשן העולם יתחייב 10 בהכרם שיהיו המופחים בכלם אפשריים, ולזה תהיה גם כן תחתית המתים אפשרית. וכל אפשר, כשהתבוא בו הגdot נביא – נאמין בו, ולא נצטרך לפשרו, ולא נוציאו מפשותו. ואמנם נצטרך לפשר הקבר שפשותו נמנע, בהגשות ה'⁵², אבל האפשר – יעמד⁵³ באשר הוא. ואשר ישבדל ויתזרו⁵⁴ לפשר תחתית המתים עד שלא יהיה שם שוב נפש לגור – אמן 15 יעשה זה בהאמינו שהוא נמנע מצד השכל, לא ממנהג הטבע, וכן יתחייב בשאר הנפלאות בהכרם, וכל זה אמן יהיה נמנע למורי לפיה אמונה הקדמות העולם, ומאמין הקדמות אינו מעדת משה ואברהם כלל, כמו שבאנו במורה הנבוכיים⁵⁵. ולאלו שהרשימים האמינו תחתית המתים על פשוטה, ונשנוקה מפנות התורה, ואמרנו שאין ראוי לפשר שניגי⁵⁶ הפסוקים 20 הנගלים המורים עלייה הזראה⁵⁷ ברורה אשר לא תסבל⁵⁸ פירוש.

אלא. 47*. עדיף: בכתב. 48. לנו במקור העברי לית. 49. לפי נ"א במקור העברי (מליהות): ואם יאמר לפי שאותם הפסוקים לא יאותו לעניינים הטבעיים נאמר לו. 50. כך מלילית, והכוונה למשעים האלה (שוב המתה וכו'). ולפי המקור העברי לפניו יש להוסף: בו. ככלומר: בפירוש שתפרשים. 51. מלילית (מ'מורה): ב'מורה'. ח"ב פכ'יה. 52. מלילית מהמקור העברי לפניו: האלוות. 53. =ישאר. 54. ר"ש: וחזור. ככלומר ויחזור וישתדל. ותיקנו לשם הבירה (במקור העברי ישנו כמה גירסאות, והתרגום 'זיחור' משקף את רובן). 55. מלילית (מ'מורה'): ב'מורה'. ח"ב פ"ג, י"ז, כ"ג, כ"ה. 56. לפי נ"א במקור העברי לית. ולගירסת הפנים הכוונה לשני פסוקי דניאל הנ"ל. 57. ר"ש: ראה. ותיקנו לפי המקור העברי (וכך ק'). 58. ר"ש: יסבלו. אך

שורה 14 אמן יעשה זה בהאמינו שהוא נמנע מצד השכל לא ממנהג הטבע וכו' ומאמין הקדמות אינו מעדת משה ואברהם וכו' – בנוסף על המצוין בהערה 55 – ע' להלן ח'ג, 15, הקדמת חלק היסוד הרביעי (מהד' ק'), הל' תשובה ג, ז, פרקי משה' מאמר כ"ה (מהד' מונטניר עמ' 380-382, מובא כנספה לאיגרות הרמב"ם מהד' ק', עמ' קני'ט).

ואמנם מענה השאלה השנית, והיא האומרת לפה לא נזכרה בתורה תחיתם הפתמים – הענה עלייה מה שאמר לה: דע, שכבר נודע שזאת בתורה בכללה לא נאמין שהוא מפה משה רבנו, ואמנם היא כללה מפי הגבורה. הנה הביאה השאלה אוננו לחקר⁵⁹ על אפנינו החכמה בהעיר ה' יתעלה אוננו על מי העולם הבא, ולאobar לנו תחיתם הפתמים כלל. ופסבה בזה, שזאת תחיתם הפתמים אמן מנהג המופת, כמו שבארני, והאמנה⁶⁰ במה שזה דרכו לא תהיה רק בסفور⁶¹ הנביא. וכיון בני האדם כלם בזקן ההוא מכת האבاه, אומרים בקדמות העולם, שהם קיימא מאמין שה' רום גלגול, כמו שבארנו ב'מורה הנבוכים'⁶², ומזכירים בהגיון נבוואה מאת ה' לבני אדם. וכן יתחייב להם לפי אמונתם הכוורת המופתים, וייחסו אותם לכשור ולחכובלה. הלא ترام משפטדים לחלק על מופתיהם משה רבנו בלהטיהם, "וישליך איש מטהו"⁶³, וכן ترام איר אמור מתחמי הימים: "היום ראיינו כי ידבר אליהם את האדם ותני", הורה שהנבוואה היה אצלם מפת הנמנעה. וזאת בספר למי שלא נתאמתה⁶⁴ אצל הנבואה דבר⁶⁵ שאין ראייה עליון אלא האמונה הנביא, והוא גם כן נמנע אצל לגמרי לפי אמונתם בקדמות העולם, כי לו לא המופתים לא היה אצלנו תחיתם הפתמים מפת האפשר. וכאשר רצה ה'

לשון המקור הערבי סובלות בקשיי הבנה זו, וудיף כבניהם (וכך ק'). 59. יותר מדויק: כדי כך שחקירתנו היא. ככלומר: מכיוון שהتورה כולה מפי הגבורה, הרי ממשימות השאלה הניל היא חקירה על אופני (לפי המקור הערבי לפניינו ציל: אופן) החכמה האלהית בכך שהעירה התורה על העולם הבא (ע' בהערות המשלימות), ואת תחיתם המתים לא הזираה כלל. 60. ר"ש: והאמנה. ונ"א: והאמנת. ונראה שצ"ל כבניהם (הגירסה 'זה אמרת') היא אולי ניסוח אחר של התרגום, ולפיו ציל המשך: מה. 61. עדיף: בהודעת. רק = אלא. 62. מילולית (מ'מורה): ב'מורה. ח"ג פ"ט, ח"א פס"ג ופ"ע (עמ' קמ"ח). 63. שמות ז, יב. 64. = מתפלאים. דברים ה, כא. 65. ר"ש: נתבארה. ותיקנו לפי המקור הערבי לשם הבירה. 66. ר"ש: בדבר. והוא תרגום מילולי מדי,

שורה 3 לא נאמין שהוא מפי משה רבנו וכו' – ע' הקדמת חלק היסוד השmini, הל' תשובה ג, ח.

שורה 4 בהעיר ה' יתעלה אוננו על חי' העווה"ב – ע' הקדמת חלק עמ' קכ"ג, הל' תשובה ח, א.

שורה 17 וכאשר רצה היה תחת תורה וכו' חידש המופתים הכתובים וכו' – אמן סוף האימוט של נבואות משה רבינו הוא במעמד הר סיני (ע' הל' יסודי התורה פ"ח), אך הופעתו לוותה במופתים גדולים ומיחדים – ע' הקדמת המשנה עמ' י"ז ומרין ח"ב פלייה – כדי להכנס בלבבות את המושג של חידוש העולם והתגלות

יתעלה⁶⁷ לחתת תורה לישראל⁶⁸, ולפרנסם בהם מצותו ואוקרטו על יד⁶⁹ הנבאים לכל העולם, כמו שאמר⁷⁰: "ולמען ספרשמי בכל הארץ" – חדש המופתים⁷¹ הפתוחים בתורה, עד שתתאמתה⁷² בהם נביות הנבאים וחידוש העולם. כי המופת האמתי ראייה גמורה על חדש העולם, כמו 5 שבארנו ב'מורה הנבוכים'⁵¹. ולא הוציאם מענני העולם הנה בגמול ובגעש, ומהענין אשר בטבע, שהוא השאר הנפש או הכרה, כמו שזכרנו, רצוני לומר: העולם הבא וכרת⁷³, ולא נכנס לוולת זה מענינו כתחה⁷⁴. והתמיד הענן בן עד שהחטזקו אליו סכנות והתאות בחדשות הדורות, ולא נשאר ספק בנוביאת הנבאים ולא בחידושים⁷⁵ הנפלאות, ואחר בן ספרו לנו 10 הנבאים מה שהודיעם ה⁷⁶ מענינו תחתיהם, והיה קל לקלבו.

אפה מוצא כמו זאת התחבולה⁷⁷ בעצמה כבר עשה אותה ה' עם ישראל. אמר עליהם⁷⁸: "ולא נחם אליהם לך הארץ פלשתים כי קרוב הוא, כי אמר אליהם פן ינחם העם בראותם מלטמה ושבו מאריהם". ואם הרגלו בענני העולם, מפני שעלהם ישובו לזרים ויבטל חוכמו 15 מהם ובהם – בן חשש עליהם עוד שלא יקבלו זאת הדעת, רצוני לומר: התחיה, ותבטל בזו התקלית המכונת בהם ומן. ואיד לא ירגלו גם בן באמונות, וקמניג וטראגייל להם אחד. וידוע שהאנשים בהם שרצה ה' שתראה התורה בימיהם, התישבו בהם דעות נפסדות מאד. אמר עליהם בסוף קארבעים, אחר כל מה שראווהו ממעשה ה' הגודל⁷⁹: "וילא נמן ה' לכם לב לדעת ועינים לראות ואוניות לשמע עד ביום הנה". וידעו ה' יתעלה שם יאמר להם חדש תחתיהם – היה אצל נמנע, וירחיקו

ותיקנו לשם הברהה. 67. במקור הערבי לפנינו לית. 68. ר"ש: לבני אדם. ותיקנו לפי המkor הערבי לפנינו, ולפי הנראה מהמשר המשפט. 69. לפי המקור הערבי לפנינו יש להוסיף: אדון (=משה רבנו). 70. שמות ט, טז. 71. בנ"א נוסף: הגודלים. אך במקור הערבי לפנינו לית. 72. יותר מזוייק: שתאותם. כולם: כדי שתתאותם. 73. לפי המקור הערבי לפנינו: או הכרת. 74. מילולית (משמעות): מחידוש החזרה (כלומר: מהארע – או: מהבראה – של חזרת הנפש לגוף). 75. ע' בהערה הקודמת. 76. לפי המקור הערבי לפנינו (משהודים): שהודיע להם. 77. מילולית: ריכוך הקלה, המתקה (מניעת יציאת מן הפה אל הפה פתאום, ע' בהערות המשלימות). 78. לפי המקור הערבי לפנינו (מי אמר): שהרי אמר. שמות יג, יז. 79. דברים קט, ג. 80. נ"א

הנובאית. ואפשר שכונת הרמב"ם בדברו על 'המופתים הכתובים בתורה' – גם לטעמך הר סיני עצמו, ע' מווין ח"ב פל"ב (עמ' שי"ט) ופל"ג.
שורה 11 אתה מוצא כמו זאת התחבולה וכו' – ע' מווין ח"ג פל"ב.

מןנו מְאָד, וְהִיו בּוֹזִים גַם כֵן בַּעֲבֹרוֹת⁸⁰, אָמָר שְׁהַעֲנָשׂ עַלְיָהוּ אָמָר זֶה
אָרֶך. וְלֹזָה הַפְּחִידָם וַיַּעֲדָם כָּטוּב וַיְהִיעָד⁸¹ בְּעַנְיִנִים מִמְהָרִים⁸² לְבוֹא, אֵם
תְּשֻׁמָּעוֹ וְאֵם לֹא תְשֻׁמָּעוֹ⁸³, וְקִיהַ מִפְנֵי זה יוֹתֵר קָרוֹב לְקָבֵל וַיֹּתֵר מָועֵיל.

וזאת גם כן תועלת גְדוֹלה, רצוני לומר היהות השמיעה מתקנת⁸⁴ ענייני
5 עולמים ומפרי מפסידם. וכבר זכר בתורה שהוא מופת מתחילה בדורות,
רצוני לומר: תקוין העניינים עם העובדה⁸⁵ והפסדים עם המפרי. אמר⁸⁶:
"וְקִיהַ בְּכָךְ לְאֵוֹת וְלִמְפֹת וְבַזְרָעָךְ עַד עַוְלָם". ומפני זה אמרו⁸⁷: "אֵין מִנְלָא
לִיְשָׂרָאֵל", רצונם לומר, שתקונם והפסדים אינם לסבה טבעית ולא על מבוגר
המציאות, אלא נתקלה בעובדה ובפרי, וזה אותן יותר גדול מכל אותן. וכבר
10 בארכנו⁸⁸ שזה בדין צבור ובדין ייחיד, כמו שיראה⁸⁹ מן המעשָה מהו⁹⁰,
והוא נאות לאמרו: "יְבָזָעָךְ עַד עַוְלָם", ומן המפרנס באה⁹¹:
"רָאָה אָדָם יִסְוִרְאֵן בְּאַיִן עַלְיוֹ יִפְשְׁפֵשׁ בְּמַעַשָּׂיו". וזה העניין בעצםו הוא
מקומו גם כן באמרו ביחס האמה⁹²: "אֲשֶׁר סְלָקָה אַתֶּם לְכָל
הַעֲמִים וּכְךָ, וְאַתֶּם לְקַחַת ה'", רצוני⁹³ לומר, שענייניהם אינם נוהגים מנהג
15 ענייני⁹⁴ שאר האמות, אבל ייחדם⁹⁵ בזיה המופת הגדול שיהיו פעלותיהם
פָמִיד גְּקַשְׁרוֹת בַּתְּקוּן עַנְיִנִים אוֹ בַּהֲפָסְדָם.

(מיוחיו): וגם היו העבריות קלות בענייניהם. 81. במקור העברי לפנינו לית מ'הטוב/
ויתכן שהוא הרחבה של ר"ש. 82. לפי המקור העברי לפנינו: שקיבולם (ע' הערת
שם שאולי צ"ל: שקל לקבלם) וממהרים. 83. הכוונה לפרשות והיה אם שמו, התוכחה,
וכיווצא בהן. 84. כלומר: השמיעה בקול ה' גורמת להצלחת וכו'. 85. במקור העברי
מופיעה אותה המלה שתורגמה לעיל: 'הشمיעה' (ע' בהערה הקודמת). וכן לקמן שורה
9. 86. דברים כת, מו. 87. שבת קנו. 88. לפי נ"א במקור העברי: ביארו. ולפי'ז
הכוונה לנראתה למג' שבת קנו; ע' הערת 90. ולנוטח הפנים הכוונה לנראתה למ"ג ח"ג
פי'ז. 89. במקור לפנינו נוסף: לי. ועי' בהערה הבאה. 90. אולי הכוונה למשעים
בשםו אל ואבלט ועוד, המובאים בשבת קנו'; ע"ש. וסגןון המשפט כולל סתום, ואפשר שיש
בו חסרונו. וצ"ב. 91. ברכות ה. 92. דברים ד, יט. 93. כי'ה לפי המקור העברי
לפנינו, אך אולי יש לגורום שם וכאן: רצונו (בכ"ז) ר"ש הוא בראשי תיבות:
ר"ל). 94. ר"ש לפנינו: עניין מנהגי. ונו"א: ענייני. ונראתה שצ"ל כבפניהם, בהתאם למקור
הערבי. 95. מילולית מהמקור העברי לפנינו: יוחדו.

שורה 2 ולזה הפחידם וייעדים הטוב והרע בעניינים ממהרים לבוא וכו' – נראה שכוונת
הרמב"ם במיללים אלו לחתם טעם לכך שההתורה אינה מרחיבה את הדיבור בעניין
העולם הבא, ולעומת זאת מאricia בענייני שכר ועונש בעולם הזה.

שורה 4 הייתה השמיעה מתקנת עניין עולמים ומהMRI מפסידם וכו' עד סוף הפטקה – ע'
להלן תפה, 11 ואילך, ובהערות המשלימות שם. ולענין ייחוד עם ישראל בזה – ע'
מו"ג ח"ג פ"י"ת.

(ה) וממה שראוי שנבראו הבה, ואף על פי שהוא עקר יותר נקבע מנגנת זה המאמר¹, הוא, שהנפלאות פעםם שהיו בעניינים הנמנעים בטבע, בהנפר הנפה לנחש, וشكית הארץ בעדרת קרת, ובקיעת קים; ופעמים יהיו בעניינים האפשריים בטבע, כבאו הארץ והברד והבר במצרים, כי מדרך מני אלו הדברים שיארעו בקצת העתים ובקצת הנקומות, וכמו קריית מזבח ירבעם במאמר איש האלים²: "זה המופת אשר דבר ה' הנה המזבח נקרע ונשפך בדורו אשר עליו", כי מדרך הבניינים שיבקעו, וכל שפכו הבניינים מתחש³, וכרכבת הקpter הסוחף בזמן הקציר⁴ על יד שמואל, וכברכות ותקלות הנוגרות בתורה, כי כל אמת מזו אפשר בואה בכל ארץ ובכל זמן, והם פלים מפת האפשר בשיסחפה⁵ האדם בהם. ואמן אלה העניינים האפשריים מופתים - באחד משלושת תנאים, או בכלם:

האחד מהם - בוא האפשר והוא בעת מאמר בגביה בשנה, כמו שבא בשמוראל⁶: "אקרא אל ה' ויתן קלות ומטר וגוו", ויקרא שמואל אל ה' נתן קלות ומטר ביום והוא, וכמו שבא באיש האלים הבא מיהודה⁷: "והמזבח נקרע ונשפך בדורו מן המזבח במופת אשר גמו איש האלים". וחתנאי השני - זרות האפשר היה על כל אפשר מינוי, כמו שבא בארבה⁸: "לפניו לא היה בן ארבה כמהו ואחריו לא יהיה בן", ובברד אמר⁹: "אשר לא היה כמוה בכל ארץ מצרים מאו קיתה לגוו", ובדבר אמר¹⁰: "וממקרה בני ישראל לא מת אחד", כי התיחד האפשר והוא באמה גרמו אליו¹¹, או במקום מיחד, או ממי גרמו אליו בשכל¹² - הוא מזרות האפשר והוא. וחתנאי השלישי - המושג האפשר היה המתחדש והתקדם, בברכות ותקלות, כי אלו היה¹³ פעם את או שיטים לא קיר¹⁴ מופת, והיה נאמר שהוא במקרה. ובר באר בתורה זה, ואמר¹⁵: "וזם תלכו עמי קרי ולא תאבו לשמע לי", רצונו לומר: שתשימו מה שיחול בכם

1. כולם: הבירור דלקמו, הקשור אמן לעיקרי האמונה והדעת השיכים לנושא מאמרנו, חורג מההיקף המקורי שנקבע למאמר (עי' לעיל ראש סקה ב'). ומצידר עיוו יותר עמוק. 2. מלכים א יג. ג. 3. = חדי הבניין, שנבנו זה מקרוב. 4. לפי המקור הערבי לפניו: הקיז. 5. = כשיתבונן. 6. שמואל א יב, יז. 7. מלכים א יג, ה. 8. שמות י, יד. 9. שם ט, כד. 10. שם ט, ו. 11. = מסויימת. 12. יותר מדויק: במחשבה. כולם: שהשוו אותו עם מינים אחרים אפשרית רק במחשבה ובויכרונו, מפני שאין בעת האירוע לפני הרואה למה להשוותו. 13. מוטב על האפשר. ולפי המקור הערבי לפניו וא': היה. 14. נ"א: היה. ולפי המקור הערבי לפניו כבפניים. 15. ויקרא

מאליו הנסיבות מקרה, לא שהם ענש – אמר שהו יתעללה יתמיד בחרוץ אפו¹⁶ אך בזאת אשר חשבתם אותו מקרה, אמר¹⁷: "זהלכם עמי בחרוי וקלתי עמכם בחמת קרי".

ונאמר שהחכאר זה, דע, שהמוספת בעניינים הנמנעים בטבע – לא יתאחר¹⁸ כלל ולא יארד, ולא ישאר על ענינו, שאלו התמיד כן – היה מדריך לספק¹⁹ במופת, שאלו בשאות המטה נחש – כי מפסיקים היוטו נחש מתחלה, ומפני זה היה שלמות המופת בשובו מטה: "ויהי למטה בכפו"²⁰. וכן אלו שהעה הארץ באחת קרבן והיתה נשארת שקיעה לעולם – היה המופת חסר, ואמנם שלמותו היה בשוב הארץ לענינה: "ויתכס עליהם הארץ"²¹. וכן: "וישב בהם לפנות בקר לאיתנו"²². ומפני זה בערך אשר העירותה עליהם אברחו²³ מאמינה תחמדת ענן יוצא חוץ לטבע, כמו שבאו בונה המאמר²⁴. אמן המופת שבunning האפשרים, הנה כל אשר יارد ויתמיד – יותר ראוי להיות מופת. ומפני זה נאמין תחמדת הברכות עם העוזה²⁵ ותקלות עם המרי לעולם בזאת הקאה, ובהם שבו²⁶ אותן ומופת, כמו שבאו. ושאלת השואל²⁷: למה הוושם להם

כו, כא. 16. לפי המקור הערבי לפניו: אה. 17. ויקרא כו, כויכח. 18. ישתה. 19. = היה מביא להטיל ספק. 20. שמות ד, ד. 21. במדבר טז, לג. בנ"א במקור נוספה: ויאבדו. 22. שמות יד, כו. 23. אפשר לתרגם: נברת. וכע"ז א. 24. לעיל שבב, 1-9. 25. ע' לעיל עמי ש"ע הערא 85. 26. = היו ל... 27. מילולית (מיושלת): ומאמר האומר. וכן לקמן. 28. לפי נ"א במקור הערבי:

שורה 15 ושאלת השואל וכו' – נראה שכונת הרמב"ם להעלות את השאלה לשם מה בכלל צריך להיות מושג של שכר ועונש בדרך נס נסתר בעולם הזה, ומדובר אין מפסיקים השכר והעונש האחוריים, החשובים, לנפש בעוה"ב, ולגוף בתחית המתים ('לגוף ולנפש' לצדדים קתני, ומוסב על 'תחיית המתים', ועל 'הגמר והעונש אחר המוות' [=העה"ב]. ראיית תחית המתים כगמול לגוף נרמזות, אולי, בהקדמת חלק עמי קכ"ט [=אבל הוא לצדיקים]. ויתכן שגם ענן גן עדן המבוואר לפני כן שיר לתקופת תחית המתים. ועי' שם עמי קי"ב, הכת החמשית). וחשיבותו היא שעוני השכר והעונש תלויים בגזירות חכמה שאין יודעים אותה כלל, אלא רק אל דעתך יודעה, ע' הל' תשובה ו, א (שם ג, ב); ועוד, שיש תועלת לאדם בכך שהשכר והעונש באים בחלקם בעולם הזה, בדברי קוהלת (ח, יא): "אשר אין נעשה פtagם מעשה הרעה על כן מלא לב בני האדם בהם לעשות רע", כמו שכתב הרמב"ם לעיל שע. 2. [לפי הבנתנו זו נראה הגירסה שבהערה 29: 'למה הוושם להם זה המופת, ולא הוושם להם החקלאות,

זה המופת, ולא הוושם להם הטעלית²⁸ מופת, רצוני לומר²⁹: תחית המתים והגמול והעונש³⁰ אחר המתות לגוף ולנפש³¹ – הוא שאלה השואל: למה הוושם ממופתי שליח הטעטה נחש, ולא היה שיב האבו ארי. וזה כלו נטה בגורות חכמה לא גדע ממנה אפלו דבר קטן, וכל שכן שאנחנו בבר זכרנו³³ אפוגי³⁴ החקמה בו. ואולי יש שם דרך או דרכים³⁵ רבים אחרים חיכה אוטם חכמתו יתעללה ונאנחו לא גಡעם.

ואין ראוי לאחד מאנשי החקמה שידקך עלינו מה שבא בזו הטעמך מכפל הענין האחד פעמים הרבה³⁶, ולא מון החרכה בבא/or מה שלא תוסיפ בו החרכה בא/or. כי זה הטעמך אמן חברתו לךמו אשר ספק עליים מדברינו מה שהוא מבאר, ולמי³⁷ שדקך³⁸ מעות החרכה בחתית הטעמים. אמן השלמים בחקמות³⁹ – הריםה פספיק להם, ואין צרכים לא לכפל ולא להאריך⁴⁰ בפרשוי, אבל להרשי⁴¹ הפרקים⁴², כמו שעשינו באלו הענינים העמיקים כלם במורה הנבוכים⁴³ ובכל חבירינו, כמו שלמדונו זיל⁴⁴: אמר לו: פרשו, אמר לו: אין מפרשין לחכם, אמר לו: שניה, אמר לו: אין שנינו לחכם⁴⁵, הנה כבר התחבר לך שנדבור עם השלמים לא יצטרך לכפל ולא בפרשוי, "תן לחכם ויתפם עוד"⁴⁵. אמן הטעמץ צרכים לשני הענינים יחד: "צו לצו צו לצו קו לקו קו לקו"⁴⁶,

המופת הטעלית (=הסופי). 29. לפי נ"א במקור הערבי לית מרצוני. ולפי"ז אפשר שהפסיק ציל אחר הטעלית, ומופת תהה'ם זוהי סמכות. וע' בהערות המשלימות. 30. לפי במקור הערבי לפניו (מזהגמול): והעונש והגמול. נ"א (מלגוף): לנפש ולגוף. אך במקור הערבי לפניו כבפנים. וע' בהערות המשלימות. 32. מילולית (משליך): השליה (=משה רבנו). 3. לעיל ש, 2. ע' בהערות המשלימות. 34. לפי במקור הערבי לפניו: אפן. א': דרך. עדיף (מידרך): אופן או אפנים, או לנוכח לעיל: 'דרכי', כא' (ע' בהערה הקודמת), כי במקור הערבי ישנו אותו הביטוי. 36. יותר מדויק (מכפל): מן הכפל המיותר לעניין האחד. וכע"ז ק'. 37. לפי נ"א במקור הערבי: וכל מי. 38. =שביקר את. 39. לפי במקור הערבי לפניו: בחכמה. 40. מילולית: להארכה. ועדיף. 41. ר"ש: ראשי. ונ"א (מאבל): רק אל. ותיקנו לפי במקור הערבי לשם הבהיר (אבל – אלא). 42. נ"א: פרקים. ובמקור לפניו כבפנים. 43. מילולית (מבורה): במורה. 44. מילולית (מכמו): בעקבות מה שאמרו זיל. ספרא לויירא טו, יג. 45. משל ט, ט. 46. יעשה כת,

מופת תחית המתים והגמול והעונש וכו'. כלומר: לשם מה הוושם לפניהם המופת של שכר ועונש בעזה'ז, ולא הייתה מספיקה הטעלית, שהיא מופת תהה'ם והגמול וכו'. ולפי גירסת הפנים 'המילה 'מופת' השניה היא במשמעות: אותן וסימן-דריך המצוים בתודעה].

ועם כל זה יבינו מעט⁴⁷: "זעיר שם זעיר שם"⁴⁶. ואולם ראוי שיקבר אל כת כתפי מה שטובלת. והי תעללה יישירנו בדבר ובעשה, ניאילנו מון החתא ומן השגיאה למען מסדו⁴⁸.

יג. 47. מילולית (מ'יבינו): מעט מה שיבינו מעט מה שישיכלו. 48. לפי המקור הערבי לפניו (מלמען): בחסדו ובתובו ובנדיבותו ברוך הוא. בנ"א במקור ובר"ש נוספ': אמן ואמן (ובנ"א בר"ש רק: אמן).